

Onderzoeksverslag

Gouda en de Oude Hollandse Waterlinie

Een verwerking van ontsloten primaire bronnen uit 1672-1674

In opdracht van:

*Historisch Platform Gouda
Stichting Oude Hollandse Waterlinie*

Uitgevoerd door:

ONSTOEN
HISTORISCH ONDERZOEK & PUBLICATIES

*Sander Enderink
april 2018*

INHOUD

1 Toelichting..... 3

- 1.1 Project en proces..... 3
- 1.2 Geraadpleegde bronnen 3
- 1.3 Onderzoeksverslag 4

2 Introductie..... 5

- 2.1 Gouwenaaars..... 5
- 2.2 Bier, kaas en aardewerk 5
- 2.3 Poorten en torens..... 6
- 2.4 Beknopte tijdlijn 1672 6

3 Goudse bronnen 7

- 3.1 Waterlinie 7
 - 3.1.1 Plannen en dreiging..... 7
 - 3.1.2 De inundatie 7
 - 3.1.3 Noodsituatie 9
 - 3.1.4 Consolidatie 10
 - 3.1.5 De doorbraak..... 10
 - 3.1.6 Ingenieur Smits..... 11
 - 3.1.7 Goudse boten 12
 - 3.1.8 Kanonnen en ijs 12
 - 3.1.9 Zomer 1673 13
 - 3.1.10 Franse aftocht..... 14
- 3.2 Onrust & opstand 14
 - 3.2.1 Willem III op bezoek 14
 - 3.2.2 Stadhouders Willem III..... 15
 - 3.2.3 Gijzeling op het stadhuis 15
 - 3.2.4 Nasleep..... 17
- 3.3 Militaire zaken 17
 - 3.3.1 Wilmot & Van Nimwegen..... 17
 - 3.3.2 Stadswacht 18
 - 3.3.3 Achter de waterlinie 19
 - 3.3.4 Surseance van betaling..... 20
 - 3.3.5 Reorganisatie schutterij..... 20
 - 3.3.6 Ruiters in het Land van Stein.. 20

3.3.7 Soldaten in het Gasthuis 21

3.3.8 De winter van 1673 22

3.3.9 Trekvaart 24

3.3.10 De zomer van 1673 25

3.3.11 Het najaar van 1673 26

3.4 Pain et Vin 26

3.4.1 Pain et Vin in Gouda..... 27

3.4.2 Nasleep..... 28

3.5 Overige stedelijke zaken 29

3.5.1 Tijdens de invasie 29

3.5.2 Onderhandelingen 29

3.5.3 Buitenlandse steun..... 30

3.5.4 De zomer van 1672 30

3.5.5 Kosten van de oorlog 31

3.5.6 Erasmus en schippers..... 32

3.5.7 Interacties met het leger..... 32

3.5.8 De rest van 1673 33

3.6 Afsluitend 34

4 Appendices..... 35

4.1 Appendix A 35

4.2 Appendix B 36

4.3 Appendix C 37

4.3.1 Inkomsten 37

4.3.2 Uitgaven 37

4.4 Appendix D 37

5 Noten 38

1 TOELICHTING

Gouda markeert in 2022 dat het 750 jaar eerder, in 1272, stadsrechten kreeg van ‘der keerlen god’; Floris V, graaf van Holland.¹ Stadsrechten zijn een bekend middeleeuws privilege en jubilea zijn al vaak aanleiding geweest voor populaire en historisch getinte festiviteiten. Dat elke plaats sinds 1851 als ‘gemeente’ functioneert mag de pret niet drukken.

In 2022 staat nog een tweede historische gebeurtenis op de agenda. Het is dan 350 jaar geleden dat de Oude Hollandse Waterlinie in allerijl in gebruik werd genomen. In het Rampjaar 1672 werd de Republiek aangevallen door Frankrijk, Engeland en de rooms-katholieke bisdommen Münster en Keulen. Mede dankzij een treuzelend Frans leger voorkwam de waterlinie op het laatste moment een directe aanval op de grote Hollandse steden. Maar het was een penibele situatie: Naarden, Oudewater en Woerden vielen wél in Franse handen. Bij Gouda was de Oude Hollandse Waterlinie op haar smalst. Tussen de Enkele en Dubbele Wiericke bij Driebruggen scheidde slechts een kilometer onder water gezet weiland het machtige Franse leger van Holland.

1.1 PROJECT EN PROCES

Hoewel Gouda nooit omringd is door de karakteristieke verdedigingswerken van plaatsen als Nieuwpoort en Naarden heeft Gouda wel degelijk aan de Oude Hollandse Waterlinie gelegen. Om de rol van Gouda in de totstandkoming van de Oude Hollandse Waterlinie te belichten heeft het Historisch Platform Gouda in samenwerking met de Stichting Oude Hollandse Waterlinie besloten om nader onderzoek te doen naar een selectie primaire bronnen uit de jaren 1672-1674. Dit

werk is uitgevoerd door Sander Enderink (OnsToen). De bronnen zijn in de afgelopen jaren getranscribeerd door Leen Ouweneel uit Schoonhoven en Henny van Dolder-de Wit uit Gouda. Leen Ouweneel heeft veel gepubliceerd over de geschiedenis van Schoonhoven en Gouda, waaronder over de waterlinie. Henny van Dolder-de Wit was vele jaren archivaris van de Hervormde Gemeente Gouda en heeft over tal van Goudse onderwerpen gepubliceerd. Het bronnenmateriaal behelst brieven aan en van Gouda, rekeningen, militaire orders, notulen van vroedschapsvergaderingen, voorstellen van de burgemeesters. Het gaat hier nadrukkelijk niet om een volledig overzicht van alles wat in deze jaren in Gouda is gebeurd. Door de selectie van bronnen te verwerken tot dit onderzoeksverslag hoopt de Stichting Oude Hollandse Waterlinie op een toegankelijke wijze historische feiten beschikbaar te maken. Hiermee kunnen culturele organisaties, scholen, musea en andere betrokkenen in de aanloop naar 2022 werken aan de ontwikkeling van verhaallijnen voor publieke activiteiten, lezingen, educatieve bijeenkomsten, enzovoorts. De hier gepresenteerde verhalen uit primaire bronnen zijn best te lezen als een aanvulling op algemene beschrijvingen van het Rampjaar en de geschiedenis van Gouda, maar zijn waar nodig wel voorzien van een beknopte context op basis van secundaire literatuur.

1.2 GERAADPLEEGDE BRONNEN

De primaire bronnen die voor dit onderzoek zijn geselecteerd kunnen worden verdeeld in drie categorieën. Ten eerste de brieven die de stedelijke regering van Gouda heeft gestuurd: aan commandanten van regimenten in Schoonhoven of Haastrecht, aan de Staten van Holland en West-Friesland, aan stadhouder Willem III^A, aan de gedeputeerden te velde van

^A Willem Hendrik (Den Haag, 1650-1702) was de zoon van stadhouder Willem II, die kort voor zijn geboorte overleed.

Hij groeide op in het zogeheten Eerste Stadhoudersloos Tijdperk.

de Staten Generaal^A, enzovoorts. Daarnaast de brieven die door Gouda zijn ontvangen van de genoemde mensen, en ook van bijvoorbeeld de burgemeesters van Leiden en Gorinchem. Ten slotte zijn er de notulen van de vergaderingen van de vroedschap^B en magistraat^C van Gouda, waarin vele uiteenlopende onderwerpen ter sprake zijn gekomen. In een aantal gevallen zijn de beschrijvingen van de bronnen aangevuld met informatie uit ander bronmateriaal of uit secundaire literatuur.

1.3 ONDERZOEKSVERSLAG

Na de toelichting in dit eerste hoofdstuk begint het daadwerkelijke verslag met een introductie van Gouda (hoofdstuk 2). Hierin is kort beschreven hoe Gouda er in het midden van de zeventiende eeuw voorstond. Er is beschreven hoeveel Gouwenaars er waren, welke economische ontwikkelingen er speelden, en op welke manieren de stad aan de vooravond van de Franse invasie werd verdedigd. Daarnaast is er een tijdlijn met daarin de voor Gouda belangrijkste gebeurtenissen van 1672.

Hoofdstuk 3 is verdeeld in vijf paragrafen, in overeenstemming met de aandachtsgebieden van de Stichting Oude Hollandse Waterlinie. Door de onderwerpen per thema te groeperen is het verslag eenvoudiger te gebruiken door mensen die hun *storytelling*-project willen voorzien van een aantal anekdotes of specifieke feiten. In paragraaf 3.1 staat de waterlinie centraal, en in bredere zin ook de verdedigingswerken van Gouda zelf. In paragraaf 3.2 wordt de toenemende spanning in de stad, het bezoek van Willem III, en de gijzeling van de stedelijke regering beschreven. Deze gebeurtenissen spelen zich af in juni en juli 1672, direct na de Franse invasie. In paragraaf

3.3 komen militaire aan bod, van de burgerwacht en stedelijke schutterij tot communicatie met militaire commandanten buiten en in de stad. In paragraaf 3.4 is er aandacht voor Pain et Vin, de gevluchte commandant die in december 1672 onverwacht in Gouda verscheen en later op herhaaldelijk aandringen van Willem III werd geëxecuteerd. Paragraaf 3.5 bevat de overige verhalen. Deze verbreden het beeld van Gouda in het Rampjaar maar hebben geen directe relatie hebben met de vier onderwerpen.

Hoofdstuk 4 bestaat uit drie appendices; de personen die de stedelijke regering (1671-1673) en de leiding van de schutterij (1673) vormden en een beknopt overzicht van de financiële afhandeling van ingekwartierde militairen.

Hoofdstuk 5 bevat een overzicht van alle literatuurverwijzingen, inclusief de bronnen uit het Goudse stadsarchief in het Streekarchief Midden-Holland.

^A De Staten Generaal benoemden in februari 1672 diverse gedeputeerden te velde. Zij hadden effectief het laatste woord in militaire zaken. Dit veranderde in de loop van 1672, toen Willem III werd benoemd tot stadhouder.

^B De vroedschap was een college van gekozen regenten. De gemeenteraad is in sommige opzichten het moderne equivalent.

^C De magistraat vormde het dagelijks bestuur van de stad en bestond uit de burgemeesters en schepenen.

2 INTRODUCTIE

De gevolgen van het Rampjaar worden duidelijker door eerst te kijken wat eraan vooraf ging. Voordat de brieven en notulen uit 1672-1674 aan bod komen is het daarom nuttig om op drie gebieden een beeld te krijgen van Gouda in de zeventiende eeuw. Ten eerste het aantal Gouwenaars; hoeveel waren er, waar woonden ze? Ten tweede de economie; wat deden de Gouwenaars, kon de stad meeliften op de economische groei van de Gouden Eeuw? Ten derde de verdedigingswerken van de stad; welke waren er, hoe relevant waren deze nog?

Dat ook voor Gouda de maanden na juni 1672 een Rampjaar vormden staat vast. Gouwenaars van alle rangen en standen maakten mee hoe hun vrijheid werd bedreigd, hun handel werd ontregeld, hun sociale leven overhoop werd gehaald - en tot overmaat van ramp stierf bijna één op de drie Gouwenaars aan de gevolgen van een pestuitbraak.

2.1 GOUWENAARS

Het aantal inwoners van Gouda was in de zeventiende eeuw relatief stabiel. Aan het begin van de Nederlandse Opstand, rond 1570, telde Gouda naar schatting zo'n 10.000 inwoners. Deze mannen, vrouwen en kinderen woonden vrijwel allemaal binnen de singel en stadsmuren. In reactie op het beleg van Haarlem, Alkmaar en Leiden was in deze jaren vrijwel alle bebouwing rondom de stad gesloopt. Bij de telling van de bevolking in 1622 werd een totaal van 14.880 inwoners genoteerd. Een volgende telling uit 1672 – twee jaar ná de Franse invasie – kende Gouda 10.190 inwoners toe. Nog eens 75 jaar later, in 1750, was dit gegroeid naar 12.920. Van een bruisende stad met veel aantrekkingskracht was geen sprake.²

Het aantal jaren tussen de tellingen maakt het lastig om specifieke oorzaken aan te wijzen voor

veranderingen. Toch is dit in enkele gevallen wel mogelijk. Zo werd Gouda tussen de tellingen van 1622 en 1674 driemaal getroffen door een uitbraak van de pest. In de eerste maanden van 1673 stierven 2.995 mensen aan de gevolgen hiervan. Hoewel er wellicht een relatie was met de oorlogssituatie moet worden opgemerkt dat uitbraken van pest en malaria ook in vreedzame jaren voorkwamen en ook toen grote aantallen slachtoffers eisten.³

2.2 BIER, KAAS EN AARDEWERK

De naam Gouda is tegenwoordig internationaal bekend dankzij de gelijknamige boerenkaas. In de zestiende eeuw dankte Gouda haar naam, en rijkdom, aan twee andere industrieën: de productie van bier en wollen stoffen. Rond 1570 stonden beiden er slecht voor. De Vlaamse steden die voor Gouda een belangrijke afzetmarkt waren geweest lagen door de Opstand plotseling in een ander land. De productie van lakens was al nagenoeg verdwenen, en ook het aantal bierbrouwers was gekelderd.

Gouda moest zich in de decennia die volgden behelpen met haar rol als regionaal centrum. De handel in kaas en boter bood soelaas, maar was niet voldoende om Gouda significant te doen groeien. Ter vergelijking: Leiden wist haar lakenindustrie wél terug te winnen en groeide gestaag. Rond 1570 telde het ongeveer evenveel inwoners als Gouda – zo'n 12.000 – maar zo'n honderd jaar later waren er meer dan 60.000 inwoners, met alle uitbreidingen van de stad die daarbij kwamen kijken.⁴

Pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw vond Gouda aansluiting bij de Gouden Eeuw. Daarbij profiteerde het van de scheepvaart langs de stad en de groeiende vraag naar touw, maar de belangrijkste verandering was de opkomst van de potten- en tegelbakkerijen en de pijpenindustrie. Deze kwamen tot relatief grote bloei en bleven nog eeuwen een prominente rol spelen in Gouda.⁵

2.3 POORTEN EN TORENS

Een Gouwenaar uit 2018 zou vrij probleemloos zijn of haar weg kunnen vinden in het Gouda van de zeventiende eeuw. Het stratenpatroon, de singels – ze zijn beiden weinig veranderd. Waar nauwelijks nog iets van is overgebleven zijn de verdedigingswerken. De stadsmuren, torens en poorten kregen hun vorm in de periode 1350-1360. Gouda kende zes grote toegangspoorten en rondom een muur die was voorzien van dertig torens. In het zuidoosten van de stad, aan de Hollandse IJssel, stond in de periode 1360-1577 een kasteel.⁶ Reeds rond 1500 waren de middeleeuwse stadsmuren op hun retour. De inname van Utrecht in 1483 toonde aan dat destijds moderne kanonnen vrij eenvoudig grote schade konden toebrengen aan bakstenen muren.

De muren van Gouda werden in de zestiende eeuw versterkt met een aarden wal die van binnenuit tegen de bakstenen werd geplaatst. Als er op die plaats tenminste een muur was; de vele rekeningen voor herstelwerkzaamheden tonen aan dat de stadsmuur slechts bij uitzondering helemaal rondom in goede staat verkeerde.⁷ De verdedigingswerken werden in 1575 uitgebreid met nieuwe bolwerken en, buiten de Potters- en Tiendewegpoort, met een ravelijn. Deze veranderingen waren min of meer de laatste ontwikkelingen.

Tot grote uitbreidingen zoals in Leiden of Amsterdam kwam het in de zeventiende eeuw niet, en van een vesting zoals in Naarden of Nieuwpoort was geen sprake. Wél werd Gouda betrokken bij het ontstaan van een welhaast 'nationaal' verdedigingsplan. Stadhouder Maurits wendde reeds in 1589 zijn invloed aan om samen met de Staten van Utrecht en Staten van Holland en West-Friesland te komen tot een plan *Tot defentie van het Neder-Sticht ende Hollandt*. Een heuse waterlinie waarmee het gebied tussen Utrecht en de Lek, en daarmee – beweerde Maurits – heel Holland, verdedigd kon worden. Het duurde tot 1629 voordat zijn

broer Frederik Hendrik het plan realiseerde. Diens wens om de linie te verlengen tot Schoonhoven bleef slechts een idee.⁸ Dat was ook het lot van de plannen die voor Gouda werden gemaakt. In 1617 werd een gedetailleerde kaart gemaakt waarop Gouda is voorzien van vestingwerken die doen denken aan Leiden, Haarlem en Naarden (afbeelding omslag). Waarschijnlijk ontstond de kaart in de context van de stadhouders plannen voor een Waterlinie.⁹

1 De Tiendewegpoort met ravelijn (Joan Blaeu, ca. 1650; Streekarchief Midden-Holland).

2.4 BEKNOPT TIJDLIJN 1672

Hier enkele momenten uit het Rampjaar die van bijzonder belang waren voor Gouda.

- 8 juni: De Staten van Holland en West-Friesland roepen op tot het direct inlaten van water.
- 30 juni: Willem III bezoekt Gouda, een zekere mate van rust wordt hersteld.
- 15 juli: Boeren bestormen de stad en gijzelen de stedelijke regering.
- 27 december: Het gebied tussen de Wiericke en Gouwe wordt onder water gezet.
- 28 december: Pain et Vin komt ontredderd in Gouda aan.

3 GOUDSE BRONNEN

In dit hoofdstuk worden de voor dit onderzoek geselecteerde bronnen uit het stadsarchief van Gouda beschreven. De bronnen zijn verdeeld over vier onderwerpen en paragrafen, met een vijfde paragraaf voor overige onderwerpen. De verhalen zijn veelal in chronologische volgorde opgenomen in deze tekst. Enkele zaken komen diverse keren aan bod, en worden gezamenlijk in een sub-paragraaf behandeld.

3.1 WATERLINIE

In de onderstaande bronnen wordt diverse keren melding gemaakt van werk aan de verdedigingswerken van de stad. In vrijwel alle gevallen gaat het om tijdelijke aanpassingen. De twee grootste veranderingen die tijdens het Rampjaar in Gouda tot stand kwamen waren de sloop van de bebouwing tussen de Tiendewegpoort en de Hollandse IJssel en de aanleg van een hoornwerk buiten de Mallegatsluis.

3.1.1 Plannen en dreiging

Nadat het koninkrijk Engeland op 12 maart 1672 de oorlog had verklaard aan de Republiek deed het koninkrijk Frankrijk dat op 8 april ook. De Staten van Holland en West-Friesland gaven die dag opdracht aan de steden om te onderzoeken of het mogelijk was om het gewest en haar inwoners te beschermen tegen een Franse invasie 'door het inlaten van water op verschillende lage plaatsen'. Een week later op 15 april was er genoeg informatie ingewonnen en werden commissies aangespoord om de realisatie van een waterlinie 'aller spoedigst' op te pakken.¹⁰

In Gouda werd aanvankelijk traag gereageerd. Op 16 mei besprak de vroedschap het advies om de Rijnlandse boezem te inunderen tot een hoogte van ongeveer 21 centimeter (acht duim). Om dit in goede banen te laten verlopen zouden ook de kades moeten worden verhoogd. Er werd besloten nog niets te doen.¹¹

Een week later, op 23 mei, reflecteerde de Goudse vroedschap op de voornemens en besluiten van de Staten. In de vergadering werd verwezen naar gesprekken die op 6 februari 1672 met Utrecht hadden plaatsgevonden, specifiek om bij de Vecht en Grebbe een verdediging te centreren (dit komt grotendeels overeen met het plan van stadhouder Maurits uit 1589). De Gouwenaars benadrukten tegen elkaar dat het van belang was te overleggen met de dijkgraven en hoogheemraden in de omgeving van Gouda, Dordrecht, Gorinchem en Schoonhoven.¹²

De Staten van Holland en West-Friesland informeerden op 3 juni opnieuw naar de mogelijkheden om het Rijnland onder water te zetten; 'om daarmee alle invasies van vijanden in dit gebied te voorkomen'. De vroedschap van Gouda verleende op 6 juni toestemming voor de inundatie van de Rijnlandse boezem. Het water zou via de oostelijke oever van de Gouwe worden ingelaten. Wél wilde Gouda dat er eerst een 'royaal fort' werd gebouwd aan de Gouwesluis bij Alphen aan den Rijn, en ook wilde de stad garanties dat zij zou worden verdedigd. Zodra er ook toestemming kwam van de Staten van Holland en West-Friesland kon de inundatie van het gebied beginnen, en zouden de bewoners worden gecompenseerd.¹³

3.1.2 De inundatie

De daadwerkelijke invasie van het grondgebied van de Republiek was op 13 juni aanleiding voor de vroedschap om de burgemeesters te belasten met het organiseren van de verdediging van de stad, bijgestaan door enige daartoe aangewezen notabelen.¹⁴ In de Staten verleende men toestemming om het 'water aan alle kanten in te laten'.¹⁰ Helemaal nieuw was dit niet, want ook op 8 juni hadden de Staten al opdracht gegeven om te beginnen met de inundatie. Gouda kreeg de opdracht om de sluizen 'in en rondom' de stad open te zetten. De bedoeling was om zo het land ten oosten van de Aar en de Drecht tot aan de Amstel, en

verder nog naar het IJ, onder water te zetten. De Staten benadrukten dat dit werk ‘zonder enig tijdverzuim’ moest worden aangevangen, en dat er waar nodig sloten, afwateringen enz. moesten worden afgedamd. De Oude Rijn ten westen van de Gouwesluis moest eveneens worden voorzien van een dam.¹⁰

2 *De Franse koning Lodewijk XIV reisde mee naar de Republiek. Toen zijn legers er niet in slaagden de Waterlinie te doorbreken keerde hij gefrustreerd terug naar Frankrijk (Adam Frans van der Meulen, ca. 1680; Rijksmuseum Amsterdam).*

Een dag nadat de burgemeesters de taak hadden opgevat om de stad te verdedigen werd op 14 juni in de vroedschap uitgebreid gesproken over het meest recente besluit van de Staten. Polders rondom Gouda moesten met water uit de Hollandse IJssel worden geïnnundeerd. De nood was hoog: niet langer behoorden alleen aanpassingen aan sluizen tot de mogelijkheden, ook het doorbreken van dijken was nu aan de orde. Kortom, ‘zonder enige beperking’ mocht worden gedaan ‘wat enigszins tot kering van de vijand kan bijdragen’. De mankracht die hiervoor nodig was moest zowel in de stad als op het platteland worden opgeroepen. De Staten stelden hiervoor zo’n 50.000 gulden beschikbaar. Gouda en

Rotterdam werden aangewezen om samen het werk rondom de Hollandse IJssel te coördineren. Herhaaldelijk werd benadrukt dat het werk zeer urgent was en dat er dag en nacht gewerkt moest worden.¹⁵

Op 15 juni benadrukten de Staten schriftelijk dat per direct begonnen moest worden met de inundatie.¹⁰ De vroedschap werd diezelfde dag geïnformeerd over de positie van het naderende Franse leger. Vianen zou al binnen bereik zijn, en er werd gespeculeerd over een op handen zijnde aanval op Utrecht. De vroedschap besprak hoe gehandeld moest worden indien de Fransen Gouda zouden aanvallen of innemen. Eén voor één zwoeren de leden dat zij hierover met niemand zouden praten.¹⁶ Een dag later werd de situatie nog problematischer; de inundatie van het land tussen de Enkele en Dubbele Wiericke was mislukt omdat lokale bewoners in opstand waren gekomen. De vroedschap stelde vast dat Gouda was ‘verstoken van alle hoop’ en onmogelijk verdedigd kon worden tegen het ‘machtige Franse leger’, omdat het nauwelijks verdedigingswerken had en ‘ontbloot’ was van soldaten. Secretaris Jacob van der Tocht haastte zich naar Den Haag om te vragen om assistentie, onder meer in de vorm van ‘een groot aantal soldaten’.¹⁷

Zaterdag 18 juni kwam Van der Tocht terug uit Den Haag en verklaarde hij tegenover de vroedschap dat hij had gesproken met raadpensionaris Johan de Witt^A en ook schriftelijk contact had met Hiëronymus van Beverningh^B, gedeputeerde te velde aan de zijde van Willem III. De Witt constateerde dat er geen soldaten naar Gouda gestuurd konden worden, en Van Beverningh kon niet veel meer doen dan zijn stadsgenoten laten weten dat men in Utrecht had besloten zich zo goed mogelijk te verdedigen tegen een Franse aanval.

^A Johan de Witt (Dordrecht, 1625- 1672) was bijna twintig jaar raadpensionaris van Holland en West-Friesland en voorman van de staatsgezinden.

^B Hiëronymus van Beverningh (Gouda, 1614- 1690) was een van de meest prominente diplomaten van de Republiek.

De vroedschap besloot dit voorbeeld te volgen, en instrueerde diverse regenten om alles in het werk te stellen om de stad in een staat van 'rigoureuze defensie' te brengen. De aanwezige ingenieur Holsteijn zou hierbij de burgemeesters moeten assisteren. Van der Tocht werd, samen met burgemeester Vereijck, terug naar Den Haag gestuurd. Zij moesten de Staten informeren over de situatie en regelen dat Gouda haar soldaten terug naar de stad mocht halen. Daarnaast wilde Gouda een compagnie ruiters en munitie om deze en andere soldaten te ondersteunen. Buiten Gouda moest er ook het nodige gebeuren: er moesten forten worden gebouwd in Hekendorp en Roosendaal.¹⁸ Inmiddels was men bij de Goejanvervellesluis eindelijk begonnen met de inundatie.¹⁹

3 *Hiëronymus van Beverningh was een prominent diplomaat. De Gouwenaar was gedurende 1672 als gedeputeerde te velde nauw betrokken bij de activiteiten van Willem III (Jan de Baen, 1670; Rijksmuseum Amsterdam).*

Ten noorden van Gouda arriveerde kapitein-generaal Willem III die dag met zijn troepen bij Bodegraven. Tot zijn verbazing zag hij dat alleen de polder bij Nieuwerbrug onder water stond.²⁰ Daar waren soldaten uit Leiden opgesteld. De stadsregering van Leiden stuurde hierover een brief aan Gouda, waarin zij verklaarden dat Leiden een 'aanmerkelijke som' had uitgegeven

aan dit leger, aangevuld met bijdragen van een 'groot getal' Leidenaren. De hele operatie was echter zo duur dat Leiden niet alles zelf kon betalen, en daarom werd Gouda 'vriendelijk en nabuurlijk' verzocht om Leiden te steunen. Een eventueel antwoord van Gouda blijkt niet uit de bronnen.²¹

3.1.3 Noodsituatie

Naarden viel op zondag 19 juni in handen van Franse soldaten. Ze bevonden zich hierdoor op minder dan 20 kilometer van de binnenstad van Amsterdam. In Gouda was de vroedschap bijeen om een brief van Van Beverningh te bespreken. Namens de overige gedeputeerden te velde en kapitein-generaal Willem III nodigde hij een aantal Goudse afgevaardigden uit om te komen praten in het legerkamp bij Nieuwerbrug. 's Avonds om 21:00 werd de vroedschap geïnformeerd over deze gesprekken; Van Beverningh was bovendien mee teruggereisd naar zijn geboortestad. Het verloop van de Franse invasie, de staat van het leger, en de terugtrekking naar Holland kwamen aan bod. Het werd nog eens benadrukt dat het 'hoogstnodig' was om het inundatiegebied uit te breiden. Er werd besloten om zoveel water in te laten 'als de sluis van Bodegraven kan verzwelgen', en ook werd er nogmaals gesproken over de bouw van enkele forten in de omgeving van de stad. Jacob van der Tocht kreeg de taak om de Staten te informeren over deze zaken.²²

Een dag later werd in een brief aan Van Beverningh verteld dat er 's ochtends een begin was gemaakt met het inlaten van water door de sluizen in Gouda. Vanwege een aanhoudende westenwind werd verwacht dat de inundatie voorspoedig zouden verlopen, te meer zodra de dam in de Rijn gereed zou zijn.¹⁰

Op 27 juni stelde de magistraat de heren Felbier, Groenendijck, Dirck de Vrije en kapitein Van der Burgh aan tot artilleriemeesters. Het was hun taak om toezicht te houden over de

verdedigingswerken van de stad, zowel in fysieke als financiële zin. Zij moesten rapporteren aan een commissie van de vroedschap die zich al sinds het begin van de maand met dit onderwerp bezig had gehouden.²³ De Staten van Holland en West-Friesland besloten twee dagen later dat er lang genoeg was gewacht: zij stuurden afgevaardigden naar de dorpen en steden om het proces van inundaties te bespoedigen. Deze mannen krijgen toestemming om met 'de sterke hand' verzet tegen de inundaties te beëindigen. Dit werd nodig geacht omdat de plattelandsbewoners zich al herhaaldelijk fysiek hadden verzet tegen het openen van sluizen of doorbreken van dijken.¹⁰

3.1.4 Consolidatie

Op de eerste dag van juli ontving de stad een brief van Hiëronymus van Beverningh waarin de gedeputeerde te velde namens Willem III een oproep deed om het Land van Stein ten oosten van Gouda te inunderen. De vroedschap van Gouda stemde in met dit verzoek, en vaardigde direct een aantal mensen af om 'op staande voet' naar zowel de Goejanverwellesluis als het legerkamp bij Bodegraven te reizen om daar met respectievelijk de graaf Van Hoorne en met Willem III te spreken. Later die avond werd van deze gesprekken verslag gedaan.²⁴

Op 9 juli benoemde de magistraat van Gouda diverse heren om de verdedigingswerken buiten de stad in staat van paraatheid te brengen. Deze groep kwam in grote mate overeen met de artilleriemeesters die enkele dagen eerder waren aangesteld. Zij kregen 'volledige macht en autoriteit', maar ook de opdracht om over hun werk 'enige ruggenspraak' te houden.²⁵ Een dag eerder was al een oproep gedaan aan diverse belangrijke functionarissen om per direct op hun post te komen.²⁶ Vanuit het legerkamp kwam op 12 juli opnieuw een brief van Van Beverningh waarin hij de oproep herhaalde om méér water in te laten bij de 'buitensluizen' van de Gouwe. De

vroedschap wees een aantal mensen aan om met Van Beverningh te overleggen hoe dit het best gedaan kon worden, maar wilde wel dat de stad werd gecompenseerd voor de kosten.²⁷ Ook wilde de vroedschap dat de waterschappen de sluizen kwamen inspecteren en een advies zouden uitbrengen.¹⁰ De volgende dag werd vergaderd over het gesprek met Van Beverningh. Burgemeester Floris Cinq, oud-burgemeester Groenendijck, schepen Floris de Lange en de fabrieksmeesters kregen de opdracht om 'verdere openingen te maken in de buurt van de valbrug buiten de Potterspoort', om 'dammen te leggen' en om 'zo veel water in te laten als de Gouwe naar hun oordeel kan verzwelgen'.²⁸ De inundaties zorgden voor veel onrust in het platteland ten noorden van Gouda, zie hiervoor sub-paragraaf 3.3.2; Gijzeling op het stadhuis. Eind juli werd een voorstel om het geschut van de verdedigingswerken te verplaatsen, en binnen de stad te halen, afgewezen.²⁹

In de rest van de zomer en herfst van 1672 lijkt er op basis van de bestudeerde bronnen in Gouda weinig noemenswaardigs gebeurd te zijn rondom de waterlinie. De chaotisch tot stand gekomen verdediging had het gewenste effect gehad. De Franse opmars was tot stilstand gekomen. De Franse koning, die was meegereisd met zijn leger, droop af toen duidelijk werd dat de oorlog nog lang zou duren.

3.1.5 De doorbraak

Rond Kerst 1672 was het Franse leger nabij Woerden in beweging gekomen. Het had in december hard gevroren en de Waterlinie stond onder druk. Op 24 december werd vanuit Gouda een brief gestuurd aan Rijnholt van Bochenen, kapitein en commissaris-generaal van de Staatse artillerie. Hij werd verzocht om samen met Pieter van Groenendijck, artilleriemeester van Gouda, alles in het werk te stellen om de stad voor te bereiden op een Franse aanval. Het probleem was eenvoudig: de stad had 'geen kanon, of heel weinig'.³⁰ Enkele

dagen later, in de vroege uren van 28 december, vertrok de hertog Luxembourg^A met zo'n 8500 soldaten uit Woerden. De grotendeels bevroren waterlinie bleek eenvoudig te nemen. Het was een les die Frankrijk goed onthield: eind 1794 vond de Franse invasie niet in juni maar rond de jaarwisseling plaats. Meer over de veldtocht van Luxembourg staat in paragraaf 3.4; Pain et Vin.

De Franse doorbraak zorgde voor grote paniek. Op 27 december gaven de Staten van Holland en West-Friesland in het geheim opdracht om per direct water in te laten ten oosten van Gouda. Het gebied tussen de Gouwe en de Wiericke werd geïnundeerd, waarmee de uiterst smalle strook water tussen de Wiericken werd uitgebreid. Door deze actie kwamen Reeuwijk, Sluipwijk en ook Bodegraven en Zwammerdam midden in de waterlinie te liggen. Gouda lag vanaf dit moment eveneens direct áán de waterlinie.³¹

3.1.6 Ingenieur Smits

De vroedschap boog zich op 2 januari 1673 opnieuw over de verdedigingswerken van de stad. Er werden nog geen besluiten genomen; burgemeester Vereijck en Hiëronymus van Beverningh werden verzocht om samen met stadhouder Willem III te overwegen op welke wijze de verdedigingswerken van Gouda verbeterd konden worden.³² Een dag later besloot de vroedschap de bewaking van de stadspoorten, en de rol van de burgerwacht daarin, enigszins aan te passen – de exacte bepalingen zijn echter niet opgenomen in de notulen.³³ Het verslag van Vereijck en Van Beverningh over hun bezoek aan stadhouder Willem III en ingenieur Anthonie Smits werd op 5 januari in de vroedschap besproken. De suggesties van Smits werden integraal overgenomen. De meest ingrijpende implicatie hiervan was dat alle bebouwing rondom de stad

mocht worden afgebroken (zoals in 1574) – uit de voor dit onderzoek bestudeerde bronnen blijkt niet of dit ook daadwerkelijk is gedaan; wel is bekend dat bebouwing tussen de Tiendewegpoort en de Hollandse IJssel is verwijderd. Om de werkzaamheden te financieren wilde de vroedschap een bijdrage van de Staten van Holland en West-Friesland. Het liefst het hele bedrag, of anders een 'redelijke' subsidie. Bovendien werd iedere regent aangesproken om 'een goed voorbeeld' te geven en een lening te verstrekken aan de stad, tegen 4% rente. Zodoende hoopte de vroedschap dat ook andere burgers zouden worden 'geanimeerd' om een bijdrage te leveren.³⁴ Deze rente werd op 9 januari door de vroedschap bevestigd.³⁵

4 De Potterspoort met ravelijn (Joan Blaeu, ca. 1650; *Streekarchief Midden-Holland*).

De vroedschap besprak toen ook de verdedigingswerken, en specifiek het rapport dat de commissie van burgemeester Jacob van der Tocht hierover had opgesteld. Uit nader overleg met ingenieur Smits bleek dat hij het nodige wilde veranderen aan de oever van de Hollandse IJssel en bij 'de grote sluis', waar hij

^A François Henri de Montmorency-Bouteville (Parijs, 1628-1695) was hertog van Piney-Luxembourg. In 1672 leidde hij de bezetting van Utrecht. De zowel gevierde als gevreesde commandant versloeg stadhouder Willem III tijdens de

Slag bij Kruipin in oktober, en later opnieuw in de Slag bij Saint Denis (1678), Slag bij Steenkerke (1692) en Slag bij Neerwinden (1693).

een halve maan^A wilde aanleggen. Hiervoor moest de steenbakkerij van Floris de Lange worden gesloopt. De vroedschap stemde hiermee niet direct in, en vroeg Smits om zijn plannen uit te werken zodat deze aan Van Beverningh gestuurd konden worden. Hij zou deze op zijn beurt moeten bespreken met stadhouder Willem III.³⁶ Om onduidelijke redenen besprak de magistraat pas op 13 januari een brief die de stadhouder reeds op 3 januari had geschreven – waarschijnlijk in de context van het gesprek met Vereijck en Van Beverningh. Hierin liet de stadhouder weten dat hij ingenieur Smits zelf had aanbevolen om aan de Goudse verdedigingswerken te werken. In Gouda besloot men om Smits ook de dagelijkse leiding te geven over het project. Dit hield in dat zij diens besluiten omtrent de arbeiders en andere betrokkenen ‘zonder enige tegenspraak’ zouden overnemen, maar dat er wel sprake moest zijn van ‘behoorlijke communicatie en overleg’ met de stedelijke regering en haar commissies.³⁷ Waarom er ondanks de betrokkenheid van Smits geen ingrijpende wijzigingen zijn aangebracht wordt uit de voor dit onderzoek geselecteerde bronnen niet duidelijk. Er valt een zekere terughoudendheid te lezen in de notulen van de vroedschap, en er waren herhaaldelijk geldzorgen; mogelijk speelde ook de toegenomen breedte van de waterlinie een rol in het minder urgent maken van de kwestie.

3.1.7 Goudse boten

De inundaties rondom de Gouwe zorgden op 24 januari voor problemen. De magistraat schreef die dag een brief aan Gaspar van Kinschot, gedeputeerde te velde. Het water in de Oude Rijn en Gouwe was zeer gestegen en er was sprake van overstromingen. Van Kinschot had Gouda daarom verzocht om te helpen met het versterken van de dijken en kades met takken, planken, puin en aarde – en specifiek door alle

mogelijke boten beschikbaar te stellen. Maar Gouda wees dit af, omdat de boten in kwestie op bevel van de graaf Van Hoorne (in Oudewater) reeds in gebruik waren.³⁸ Mogelijk waren dit dezelfde boten die enkele weken later, op 14 maart, het onderwerp waren van een brief van de magistraat aan de graaf van Hoorne. Zij hadden toen klachten gekregen van de echtgenoten, kinderen en vrienden van schippers die met hun kleischuiten al enkele tijd in Oudewater werden gehouden. Bovendien waren zij niet betaald voor dit werk, en de in Gouda gebleven naasten vreesden in armoede te vervallen. De magistraat verzocht de graaf de schippers te betalen en geen verder ‘ongemak’ te veroorzaken.³⁹

5 De hoogheemraadschappen hadden een belangrijke rol bij de inundaties. Op het wapen van de Krimpenerwaard is evenwel duidelijk te invloed van de steden te zien; Dordrecht, Schoonhoven en Gouda benoemden samen zes van de zeven hoogheemraden (Streekmuseum Krimpenerwaard).

3.1.8 Kanonnen en ijs

De commandanten Van Westerloo, Van Hoorne en Van Thouars werden op 2 februari geïnformeerd over een Gouds plan om een kanon te testen. Deze proef stond gepland voor 3 of 4 februari, rond twaalf uur 's middags. Gouda wilde zo voorkomen dat zij zouden

^A Een halve maan is een onderdeel van een vesting, gelegen in de gracht. Het diende voornamelijk ter

bescherming van de direct achter de halve maan gelegen delen van de stad of het fort.

denken dat er een Franse aanval plaatsvond.⁴⁰ Dat deze angst niet onterecht was blijkt uit een andere brief uit deze week, waarin Gaspar van Kinschot, gedeputeerde te velde, aan Gouda vroeg welke waterwegen opengehouden moesten worden. Blijkbaar vroor het nog steeds hard. De magistraat liet Van Kinschot op 3 februari weten dat de Hollandse IJssel van Gouda tot aan Haastrecht opengebroken moest worden – en dat hiervoor ook al het nodige werd gedaan. Ten noorden en zuiden hiervan stonden er immers polders onder water. Wat betreft de Vlist werd Van Kinschot verwezen naar de dijkgraaf van de Krimpenerwaard; de secretaris van Gouda had hem reeds een kopie van Van Kinschots brief gestuurd.⁴¹

6 Woerden werd anderhalf jaar bezet door Franse troepen (Isaac Sorious, ca. 1673; Rijksmuseum Amsterdam).

Drie dagen later, op 5 februari, schreef de magistraat opnieuw een brief aan de gedeputeerden te velde in Alphen – dit keer aan de heren Burgerdijck en Wijs (?) – over het breken van ijs. Gouda had van luitenant-kolonel Boreel een rapport gekregen over de staat van de inundaties. Vanwege de waterstand in de Hollandse IJssel was het inlaten van water problematisch, wat ertoe leidde dat het ijs maar weinig schade toegebracht kon worden. Toch was er ook goed nieuws, want de heemraden van Schieland hadden Gouda verzekerd dat de

boeren 'ijverig bezig zijn met ijsbreken' en dat ze richting de Gouwesluis werkten, hopende dat ze halverwege de ijsbrekers die vanaf de sluis werkten zouden ontmoeten. Dat de spanningen nog altijd hoog waren blijkt ook uit de opmerking dat Gouda enkele schaatsers paraat hield voor het geval er 'iets zou gebeuren'. Zij zouden dan snel naar Alphen kunnen schaatsen om nieuws van militaire aard te brengen.⁴²

Gaspar van Kinschot kreeg op 6 februari opnieuw bericht uit Gouda. Een aantal Gouwenaars was in de buurt van Woerden geweest, waar ze weinig activiteit hadden kunnen ontdekken maar wel hadden gehoord dat er niet meer dan duizend man in de stad was. Waarschijnlijk ging het hier om het aantal Franse soldaten. Ook liet Gouda weten dat het breken van ijs rondom de stad naar behoren verliep.⁴³

Enkele weken later bleken er toch weer problemen te zijn met het ijs, want Gouda ontving op 24 februari een brief van de gedeputeerde te velde Sonck waarin hij een beroep deed op een Goudse ijsbreker. Hiermee wilde hij de vaart naar Alphen aan den Rijn open houden. Hij wees op het belang van een vaarroute voor het leger. De magistraat liet weten dat er geen ijsbrekers gestuurd konden worden omdat het al laat op de dag was. Bovendien was er in de buurt van Gouda helemaal geen ijs in de Gouwe. Desalniettemin zou er bij vorst reeds de volgende ochtend een ijsbreker naar Alphen worden gestuurd.⁴⁴

3.1.9 Zomer 1673

Na de schrik van de Franse doorbraak vlak voor de jaarwisseling en de perikelen rondom het ijs in de weken daarna was het in de voor dit onderzoek bestudeerde bronnen langere tijd rustig rond de waterlinie en andere verdedigingswerken. Dit wil niet direct zeggen dat er ook weinig aandacht voor was in de stad; het gaat immers om een deel van de beschikbare documentatie, maar het past wel in

het beeld van een oorlog die door de inmenging van meerdere landen een andere focus kreeg.^A

Begin juni gebeurde er wél veel: er werden twee grote zeeslagen gevoerd bij Schoneveld. Gouda organiseerde daarvoor op 5 juli een dag van dank, vasten en gebed.⁴⁵ Minder positief was het verlies van Maastricht, dat zich op 26 juni gewonnen gaf. Lamber Louijssen kreeg op 2 juni toestemming van de magistraat om rondom de stad bomen te kappen. Hij mocht zoveel kappen als nodig was voor de palissade bij de verdedigingswerken; waarschijnlijk was er sprake van onderhoud.⁴⁶

3.1.10 Franse aftocht

Het beleg van Bonn eindigde op 12 november 1673 in een overwinning voor de Alliantie. Franse aanvoerlijnen naar de Republiek werden hierdoor afgesneden. Om te voorkomen dat diverse legereenheden geïsoleerd zouden raken, en om de keizerlijke troepen weerstand te kunnen bieden aan de oostgrenzen van Frankrijk, begon niet veel later de Franse aftocht uit de Republiek. Eind januari 1674 gaf stadhouder Willem III opdracht tot het afbreken van de fortificaties bij de Goejanverwellesluis en Driebruggen (Nieuwerbrug).⁴⁷

3.2 ONRUST & OPSTAND

De snelheid waarmee de Franse legers in juni 1672 konden doorstoten naar Utrecht zorgde in veel steden voor paniek, maar ook voor woede. Diverse steden pleitten in de Staten van Holland en West-Friesland voor overgave, en ook op de straten van de steden was het onrustig. Een deel van de bevolking wees beschuldigend naar de regenten die het bestuur van de Republiek in handen had.

3.2.1 Willem III op bezoek

De spanningen in Gouda namen in de loop van juni flink toe. De vroedschap kwam op 28 juni

bijeen omdat er onder het 'gewone volk' commotie was ontstaan. De leden van de vroedschap legden de schuld hiervoor bij enkele personen uit Dordrecht, die luidkeels vertelden dat een opstand in die stad enkele dagen eerder druk had gezet op de stedelijke regering. Het resultaat hiervan was geweest dat kapitein-generaal Willem III was uitgenodigd voor een maaltijd, en dat Dordrecht (nota bene de thuisstad van Johan de Witt) zich zou inzetten voor diens benoeming tot stadhouder van Holland en West-Friesland.^B Om de rust in Gouda te herstellen besloot de vroedschap om Willem III uit te nodigen voor een middagmaaltijd: en wel op donderdag 30 juni. Er werd een zware delegatie samengesteld om dit op korte termijn georganiseerd te krijgen, bestaande uit schout Herbert van der Meij, burgemeester Cornelis de Lange, oud-burgemeester Floris Cant, Hiëronymus van Beverningh en secretaris Jacob van der Tocht.⁴⁸

Een dag later boog de magistraat zich eveneens over de kwestie. Zij besloten dat kapitein-generaal Willem III door hen zou worden ontvangen buiten de Kleiwegpoort. Van daar zouden zij hem begeleiden naar het Herthuis aan de Markt. Om deze ontvangst verder aan te kleden werden twee compagnieën burgers opgeroepen om wacht te houden tussen de Kleiwegpoort en het Herthuis. Specifiek die van de Gouwe en de Markt; mogelijk vanwege diens oranje en witte vaandels. Ritmeester Winterrooij kreeg de opdracht om de compagnieën te voorzien van materiaal. Er werd evenwel benadrukt dat de musketiers alleen mochten schieten op bevel van hun kapitein.⁴⁹

Op 30 juni kwam kapitein-generaal Willem III naar Gouda. De vroedschap had daarvoor een draaiboek opgesteld. Het doel van de uitnodiging werd benadrukt: de 'woelende

^A De Quadruple Alliantie werd op 30 augustus 1673 gevormd: de Republiek, Spanje, Lotharingen en het Heilig Romeinse Rijk bundelden hun krachten tegen Frankrijk.

^B Dit stond haaks op de politiek van De Witt en zijn medestanders; op 5 augustus 1667 was besloten om het stadhouderschap van dit gewest af te schaffen.

gemeente' moest worden overtuigd dat de stedelijke regering nog geschikt was. De 21-jarige Willem III stond bij diezelfde menigte in hoog aanzien en was daarom de aangewezen persoon om dit te verklaren. Jacob van der Tocht zou direct na zijn terugkomst uit Den Haag met de stadswagen doorreizen naar het eind van de Kleiweg, ofwel de kerk in Reeuwijk, en daar Willem III ontmoeten. Hij zou hem verzekeren dat Gouda hem 'met open armen' wilde ontvangen, en verzoeken of Willem III 'de goedheid wil hebben' om aan de bewoners van de stad te verklaren dat de stedelijke regering hem zeer naar tevredenheid had ontvangen en bovendien voornemens was om zijn 'verdere ontwikkeling' – dat wil zeggen, zijn benoeming tot stadhouder – te steunen. De vroedschap bestempelde dit tot 'een essentieel punt'. Zoals de magistraat reeds had aangegeven zouden zij Willem III bij de Kleiwegpoort ontvangen. Daar zouden zij bevestigen wat Van der Tocht reeds in Reeuwijk had toegezegd. In het verslag van de vroedschapsbijeenkomst staat ten slotte dat het bovenstaande plan 'op dezelfde dag volledig als hierboven beschreven is uitgevoerd'.⁵⁰ Terwijl in Gouda werd gedineerd ontving Gorinchem, aan het zuidelijke uiteinde van de waterlinie, bericht van de Franse commandant Hendrik de la Tour d'Auvergne, burggraaf van Turenne. Hij eiste de directe overgave van de stad.

3.2.2 Stadhouder Willem III

Op zondag 3 juli kwamen burgemeester Floris Cinq en oud-burgemeester Floris Cant terug uit Den Haag. Zij lichtten de vroedschap in over de ontwikkelingen in de Staten van Holland en West-Friesland. Het belangrijkste nieuws was het herstel van het ambt van stadhouder. Vanuit Gouda kwam vervolgens de unanieme toestemming om akkoord te gaan met de benoeming van Willem III tot deze positie, wat op 4 juli ook daadwerkelijk gebeurde.⁵¹

Enkele dagen later stuurde Willem III in zijn nieuwe hoedanigheid als stadhouder een brief

aan de Hollandse steden. Hij noemde het zijn 'eerste en voornaamste zorg' om de rust onder de bevolking te herstellen. De tegenslagen die de Republiek in de voorgaande weken had moeten incasseren waren volgens Willem III te wijten aan de 'trouweloosheid en verslapping' van de militairen aan de grensposten. Dit gaf aanleiding tot 'verkeerde indrukken' onder de bevolking, die de Franse opmars onterecht in de schoenen van de 'goede regenten' schoven.

7 Willem III op latere leeftijd (Caspar Netscher, ca. 1682; Rijksmuseum Amsterdam).

De mensen waren echter 'respect en gehoorzaamheid schuldig' aan deze bestuurders, en daarom wilde Willem III dat verstoorders van de openbare orde werden gestraft met 'zware geld- en lijfstraffen'. Hij riep ten slotte op tot 'volkomen eendracht' en 'mannelijke moed' om de Republiek in haar 'florissante staat' te herstellen.⁵²

3.2.3 Gijzeling op het stadhuis

De door Willem III bepleitte eendracht bleek ver te zoeken in de gebieden waar grote delen van het polderland onder water waren gezet. Op 15 juli was er in de burgemeesterskamer van het Goudse stadhuis overleg tussen de stedelijke regering en de representanten van enkele

omliggende dorpen.^A De inundatie was ondraaglijk, beweerden de laatstgenoemden, en de Gouwe en het Moordrechts Verlaat zouden overlopen. Daarop werd besloten om de sluizen te sluiten. De nieuwe stadhouder zou 'bij tijd en wijle' worden geïnformeerd over de waterstanden in de Gouwe en de geïnundeerde polders.¹⁰

8 *Jacob van der Tocht was een prominent regent in Gouda en ook actief als diplomaat. (Lambertus Antonius Claessens, ca. 1800; Rijksmuseum Amsterdam)*

Als de Goudse regenten dachten dat de situatie hiermee was afgehandeld zaten zij er schromelijk naast: rond 18:00 uur verschenen 'enkele compagnieën' van plattelandsbewoners uit Moordrecht, Waddinxveen, Nieuwerkerk en Boskoop aan de Dijkpoort. De magistraat begroette de mannen en stelde voor om met een representant van hen te spreken. In plaats daarvan forceerden de boeren de poort en trokken zij de stad binnen. De magistraat volgde hen en wees er 'met behoorlijke beleefdheid' op dat de Goudse sluizen allemaal dicht waren, maar dit stelde de mannen niet tevreden.

Ze liepen verder naar het stadhuis, waar de baljuw, drie burgemeesters, enige vroedschapsleden en secretaris Van

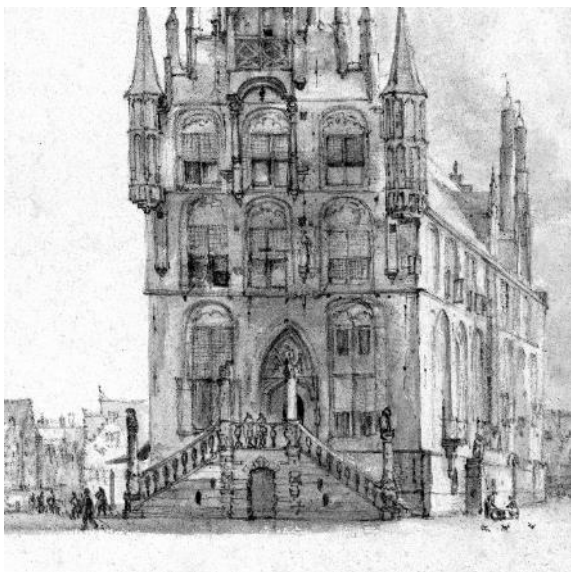
Groenendijck nog aanwezig waren. Zij kwamen de dorpsbewoners tegemoet en achtten het raadzaam om hen 'in alles voldoening te geven'. Net zoals reeds was voorgesteld deden zij de suggestie om een representant aan te wijzen die de volgende dag met een Goudse delegatie op bezoek kon gaan bij de stadhouder in diens legerkamp bij Bodegraven. Zo, meenden de Goudse regenten, was 'alles op zijn beste geregeld'. De mannen konden terug naar huis. Maar 'in weerwil van de wacht' trok een deel van de mannen 'met grote onbeschaamdheid' het stadhuis binnen. Daar verboden ze de regenten om het gebouw te verlaten, en ze dreigden iedereen 'te doorschieten' die dat toch zou proberen. De ramen van de burgemeesters- en schepenkamers werden afgesloten, en het stadhuis werd door andere mannen 'rondom bezet'.¹⁰

Gedurende de vrijdagavond en vroege zaterdagochtend wendden de regenten diverse argumenten aan om hun gijzeling te beëindigen, maar steeds zonder succes. Ook het aanbod om direct naar de stadhouder te gaan werd afgewezen: de mannen zeiden al iemand naar de stadhouder te hebben gestuurd. Pas als deze terug was mochten de regenten het stadhuis verlaten.

Buiten het stadhuis liepen de spanningen eveneens hoog op. Een deel van de plattelandsbewoners stortte zich op het huis van Gerard Cinq. Ritmeester Winterrooij achtte het niet zinvol om de confrontatie aan te gaan en trok zijn ruiters terug. De woning van Cinq werd bestormd, glazen werden ingegooid, en er werd van alles kapotgemaakt of gestolen – inclusief 'boeken en kleren'. De schutterij van Gouda 'geraakte in de wapens' en een gewelddadige confrontatie leek op handen.

^A Er is in de bronnen onenigheid over de exacte datum. In overleg met Wout Troost is besloten om 15 juli aan te houden.

Eerst stuurden zij echter een brief aan Hiëronymus van Beverningh, met het verzoek de stadhouder te overtuigen om Gouda te assisteren. Maar Willem III was in Den Haag, en Van Beverningh besloot om zelf 'namens de stadhouder' een trompetter naar Gouda te sturen. Deze verkondigde dat de mannen de 'verontwaardiging' van de stadhouder riskeerden als zij niet 'allerspoedigst' de stad zouden verlaten. De actie had het gewenste effect. De mannen verlieten niet alleen het stadhuis, maar ook de stad.¹⁰

9 Het stadhuis van Gouda is samen met het Gasthuis een van de weinige nog bestaande gebouwen met een sterke band met de gebeurtenissen van het Rampjaar (Roelant Roghman, 1646; Rijksmuseum Amsterdam).

3.2.4 Nasleep

Niet alle mannen verlieten de stad; uit een brief aan de graaf Van Hoorne bij de Goejanverwellesluis blijkt dat diverse plattelandsbewoners in Gouda waren gearresteerd. Gouda verzocht de graaf om vier compagnieën ruiters naar de stad te sturen om de orde te herstellen. Bovendien vreesde men dat er wellicht een nieuwe 'aanval' op de stad zou worden gedaan, mogelijk om de gearresteerde mannen te ontzetten.¹⁰ De vroedschap die op zondag 17 juli bijeen was gaf de magistraat toestemming om diverse maatregelen te nemen die de 'veiligheid van de stad' en 'de burgers' konden vergroten.⁵³

Enkele dagen na de gijzeling op het stadhuis gaf de magistraat de fabrieksmeesters opdracht om zo snel mogelijk de poorten en wachthuizen te repareren en weer in bruikbare staat te brengen.⁵⁴ Daarnaast kreeg de heer Immerseel de opdracht om 200 gulden te betalen aan een ongenoemde 'heer officier', ten behoeve van de 'heer majoor' van het regiment van de stadhouder.⁵⁵

De ordeverstoringen werden op woensdag 20 juli in de Staten van Holland en West-Friesland besproken. Men besloot de stadhouder op te roepen om 'zonder enig uitstel' bij de stedelijke gerechten aan te dringen op sterk optreden tegen iedereen die betrokken was bij plunderingen of verstoringen van de openbare orde. Bovendien wilde de Staten dat er 'voorbeelden' werden gesteld – vooral in Gouda, Dordrecht en Haarlem. Stadhouder Willem III maakte hier geen prioriteit van, getuige een aantekening bij het uiteindelijke besluit van 23 juli. Uiteindelijk bleef de situatie zolang slepen dat de Staten eind september 1672 besloten om alle zaken als 'vergeten en vergeven' te beschouwen.¹⁰

3.3 MILITAIRE ZAKEN

In deze paragraaf komen diverse militaire zaken aan bod. Gouda had naast haar eigen schutterij ook een burgerwacht en een bijdrage aan het Staatse leger. Bovendien waren er met name rond de jaarwisseling 1672-1673 en in de eerste maanden van dat jaar veel militairen in Gouda ingekwartierd. Het Gasthuis van Gouda werd tevens gebruikt als militair hospitaal.

3.3.1 Wilmot & Van Nimwegen

Gouda ontving op 7 april 1672 een oproep van de Staten van Holland en West-Friesland om haar verplichte bijdrage aan het Staatse leger in staat van paraatheid te brengen. Het ging om een totaal van 325 man, verdeeld over twee compagnieën. Kapitein Reijnier Wilmot had de leiding over de tweede compagnie, van 150

man. Ruim een week later op 18 april had kapitein Wilmot pas 73 man geworven voor zijn compagnie. Nog eens een week later had hij het totaal gebracht naar 118 man. De magistraat kreeg in de loop van het jaar diverse rekeningen voor de diensten van deze soldaten.⁵⁶ Kapitein Jan van Nimwegen had zijn compagnie van huurlingen reeds op 8 april op een sterkte van 152 man.⁵⁷

Op 21 april verzochten de Staten om te worden ingelicht over de voortgang van de voorbereidingen, waarop Gouda twee dagen later antwoordde dat kapitein Jan van Nimwegen naar de Betuwe was getrokken maar kapitein Wilmot nog niet, en dus waarschijnlijk nog in Gouda was. Gouda greep de gelegenheid aan om te melden dat een verzoek om materiaal (specifiek een zijdgeweer; een sabel) uit 's Lands Magazijn, gedaan op suggestie van de Staten, was geweigerd omdat er geen officiële goedkeuring voor was verleend.⁵⁸ Op 14 mei bereidde kapitein Wilmot zijn compagnie voor om te vertrekken naar Fort Crèvecoeur bij 's-Hertogenbosch.⁵⁹ Omdat hij niet meer in Gouda was tekende zijn echtgenote op 17 juni voor de ontvangst van 700 gulden uit de opbrengst van de 200ste penning.⁶⁰ Verder waren er in Gouda een compagnie burgers van kapitein Adriaen Louff (50 man, van 20 mei tot 9 juni), een compagnie van kapitein Samuel Everwijn (50 man, 6 juni tot 7 juli) en een compagnie van kapitein Andries van Swaenswijck (onbekend, van 9 juni tot 30 juni).⁶¹

De compagnie van kapitein Wilmot vertrok in juli uit Fort Crèvecoeur^A en verplaatste zich naar de stad Grave (zo'n 30 kilometer oostwaarts). Ondertussen was er vanuit Delft minstens één geweer geleverd; mogelijk ging het hier om een

speciaal exemplaar. Voor het transport van de compagnie en de bagage werden boten gehuurd, en ook werden er voor de reis acht halve vaten bier aangekocht.⁶²

3.3.2 Stadswacht

In reactie op de Franse invasie besloot de magistraat op 14 juni om een drietal rotten^B van de schutterij in staat van paraatheid op het stadhuis te brengen. Munitie, lonten, en kruid werden daarvoor beschikbaar gesteld. De schutters moesten elke nacht aanwezig zijn, en afwezig zijn zouden worden beboet. Daarnaast kregen de kolonel en kapiteins van de schutterij de opdracht om de burgemeesters schriftelijk te informeren over de mannen die, in de leeftijd van 18 tot 60, 'wapens zouden kunnen dragen'.⁶³ Diezelfde dag kwamen schepen Michiel Felbier en secretaris Adriaen van Groenendijck terug uit Amsterdam. Om de stad beter te kunnen verdedigen hadden ze geprobeerd om daar inkopen te doen (o.a. musketten^C en bandeliers^D). Ze hadden daarbij slechts beperkt succes gehad.⁶⁴ De wacht op het stadhuis werd enkele dagen later, op 17 juni, aangescherpt; de schutters moesten een half uur van tevoren bijeenkomen op hun hoefslag^E zodat ze op tijd op het stadhuis zouden arriveren. Bovendien moest er voortaan ook overdag een permanente wacht worden gehouden bij de Tol-, Dijk-, Potters-, Kleiweg- en Tiendewegpoort. De Veerstalpoort werd gesloten, de valbrug bij de Doelenpoort werd opgehaald, en bij de Vlamingpoort mocht niet langer met schouwen worden gevaren. Wél werd er voortaan elke avond een half vat bier bezorgd op het stadhuis.⁶⁵ Ten oosten van Gouda, bij de Goejanverwellesluis werd deze dag begonnen met het inlaten van water.⁶⁶

^A Het fort bleek niet in staat een Frans beleg te weerstaan. Onder druk van de huurlingen in het Staatse leger gaf de commandant het fort op 19 juli op; met de bepaling dat zijn troepen ongehinderd mochten vertrekken.

^B Een rot (Fr. *routier*) is een afdeling soldaten, doorgaans ter grote van een compagnie (ongeveer 100-150 man). In de bronnen is het aantal mannen niet gespecificeerd.

^C Een musket is een vuurwapen, een voorloper van het moderne geweer.

^D Een bandelier (Fr. *bandoulière*) is een schouderriem met patroentas.

^E Een hoefslag was een deel van de stadsmuur. Het woord werd ook gebruikt om een daar gelegen verzamelplaats of wachtpost aan te duiden.

3.3.3 Achter de waterlinie

Tussen 18 en 20 juni arriveerden delen van het terugtrekkende Staatse leger op hun aangewezen posities achter de Waterlinie – die nog lang niet op de gewenste sterkte was. Kapitein-generaal Willem III positioneerde zich op de zwakste plek van de linie: bij Bodegraven. Willem Adriaan, graaf van Horne streek neer bij de Goejanverwellesluis in Hekendorp en in Schoonhoven arriveerden de Spaanse troepen van de markies De Louvignies. De twee andere grote posten – aan de uiteinden van de Waterlinie – in Muiden en Gorinchem werden verdedigd door respectievelijk veldmaarschalk Johan Maurits, graaf van Nassau-Siegen, en veldmaarschalk Paulus Wirtz^{A, 67}

De Goudse vroedschap besprak op 26 juni een bericht van de Staten waarin de stad werd opgeroepen om 200 man naar de Goejanverwellesluis te sturen. Hiermee zou deze belangrijke post worden versterkt, en indien nodig verdedigd. Er werd besloten om 'enige vrijwillige schutters' te werven en om deze zo snel mogelijk naar de sluis te sturen.⁶⁸ Een dag later benoemde de magistraat Simon Beuck tot kapitein en Dirck Fetilett tot vaandeldrager van een compagnie vrijwillige burgers 'tot een getal van 100 man'.⁶⁹ Kapitein Beucks compagnie komt later in de rekeningen voor als een 100 man sterke eenheid die voor de periode 27 juni tot 5 juli werd betaald.⁷⁰ Een dag later besloot de magistraat dat de pachters van de lands- en stadsaccijnzen moesten rapporteren hoeveel brood er door de zoetelaars^B aan het leger werd geleverd.⁷¹

Op 29 juni werd de situatie aan de Goejanverwellesluis nog steeds 'zeer kritiek' genoemd in de Staten. Luc Panhuysen beschreef in *Rampjaar 1672* (2009) dat de Goejanverwellesluis snel moest 'worden

voorzien van schansen en fortificaties. (...) Nadat woorden niet hadden geholpen, joeg Van Hoorne de arbeiders met harde hand naar hun spaden en greppels'.⁷²

10 De vaarwegen rond en door Gouda waren ook in militair opzicht van belang (Collectie auteur, 2012; Museum Gouda).

De magistraat van Gouda besloot op 4 juli om Steven Cattel, sergeant in de compagnie van kapitein Craker, te benoemen tot luitenant van de compagnie van kapitein Beuck. Deze werd bovendien gesommeerd om zijn compagnie met 50 extra mannen te versterken. Diezelfde dag kreeg Evert Harthals toestemming om de schutterij te verlaten. Hij was zestig jaar oud en werd nog wel geacht om tot zijn 70ste jaarlijks een bijdrage van vier gulden te betalen aan de krijgsraad.⁷³ Beuck wist de extra vijftig man schijnbaar eenvoudig te vinden, want reeds op 6 juli was zijn compagnie 150 man sterk. Als zodanig werd deze later tot 13 juli betaald, en vervolgens van 13 juli tot 1 oktober 1672.⁷⁴

De reorganisatie van de militaire structuur ging een dag later verder; Gerard Haddenhouck werd benoemd tot kapitein van een compagnie die buiten de Potterspoort werd gestationeerd.

^A Paulus Wirtz (Husum, 1612-1676) was als militair eerst in Zweedse dienst en later in het Staatse leger. Hij verdedigde Gorinchem tegen een Franse aanval in augustus 1672. In 1674 nam hij ontslag en verliet hij de Republiek.

^B Een zoetelaar had toestemming om diverse levensmiddelen te verkopen in een legerkamp.

Cornelis Soet werd aangewezen als zijn luitenant. Het doel van deze benoemingen was om de wacht daar beter te organiseren, zodat de veiligheid van de burgers kan worden verzekerd.⁷⁵

3.3.4 Surseance van betaling

De kosten van het leger en de militaire operaties werden al snel duidelijk, en hadden daarom de aandacht van de Staten van Holland en West-Friesland. De Goudse vroedschap vergaderde op 11 juli over een voorstel dat in de Staten was gedaan en gaf haar afgevaardigden toestemming om hiermee in te stemmen. Het voorstel was een lijst van diverse financiële regelingen, waaronder belastingen. Voor Gouda was het voornamelijk van belang om een zekere surseance van betaling te regelen – en wel voor twee maanden. Het liefst wilde de vroedschap dat dit zou gelden voor het hele bedrag dat Gouda zou moeten bijdragen, maar een deel was ook acceptabel. Als de afgevaardigden een andere wijze konden vinden om ‘gunstige voorwaarden’ te bedingen was dat eveneens prima.⁷⁶

Op 12 oktober 1672 vond in de buurt van Woerden de Slag bij Kruipin plaats. De Fransen sloegen een aanval af en er vielen aan beide kanten veel slachtoffers; zo’n 600 Staatse troepen en 2000 Fransen. Uit de bestudeerde bronnen blijkt geen directe Goudse betrokkenheid. Mogelijk komt dit door het beperkte aantal bronnen uit deze weken.⁷⁷

3.3.5 Reorganisatie schutterij

In december 1672 en januari 1673 kreeg de schutterij van Gouda tweemaal een nieuwe structuur. De vier compagnieën die vertegenwoordigd zijn op de schilderijen in Museum Gouda (Oost- en Westhaven, Markt en Gouwe) werden uitgebreid naar zes compagnieën. De vroedschap gaf hiervoor op 17 december opdracht aan de kolonel van de krijgsraad. De wijzigingen moesten ‘allerspoedigst’ worden ingevoerd, zodat de

schutterij de stad beter tot dienst zou kunnen zijn.⁷⁸

Op 2 januari 1673 kwam de vroedschap terug op dit besluit, en werd het aantal niet naar zes maar naar twaalf vergroot. Dit werd gedaan door de bestaande compagnieën verder te splitsen. Hierdoor ontstonden de volgende compagnieën: Oosthaven (Dijkpoort tot Noodgodssteeg), Oosthaven (Noodgodssteeg tot Kerksteeg), Westhaven (Veerstalpoort tot Noodgodssteeg), Westhaven (Noodgodssteeg tot Hoornbrug), Markt (Noord), Markt (Oost), Markt (West, van de Wijdstraat tot het Herthuis), Markt (West, vanaf het Herthuis), Gouwe (Oost, van Potterspoort tot Sint-Joostkerk), Gouwe (Oost, van Sint-Joostkerk tot ?), Gouwe (West, van de Nieuwstraat tot Sint-Joostbrug) en Gouwe (West, van Sint-Joostbrug tot Potterspoort). In Appendix B zijn de officieren van deze twaalf compagnieën beschreven.⁷⁹ Met deze nieuwe indeling werd waarschijnlijk ook een eerder besluit, van 29 december 1672, ongedaan gemaakt. De vroedschap besloot toen om diverse kapiteins en luitnants te benoemen ‘ter aanvulling’ van een niet nader gespecificeerde compagnie.⁸⁰

De toename van het aantal compagnieën zorgde voor een gebrek aan trommels. Een trommel was nodig voor het fatsoenlijk functioneren van de compagnie; bijvoorbeeld bij het slaan van alarm, marcheren etc. De magistraat schreef op 11 januari voor dat iedere kapitein en luitenant een trommel zou krijgen.⁸¹

3.3.6 Ruiters in het Land van Stein

Waarschijnlijk als reactie op de doorbraak van de hertog van Luxembourg werd op 5 januari besloten, en op 7 januari bekend gemaakt, dat de ruiterscompagnieën van de graaf van Stirum en de heer Richert zouden worden ingekwartierd in de buurt van Gouda, specifiek in het Land van Stein en De Willens. De bewoners werden verplicht om de ruiters te voorzien van een bed, dekens, lakens en

eveneens een ‘redelijke’ hoeveelheid zout, peper en azijn. Op hun beurt mochten de ruiters geen overlast veroorzaken, en mocht het toch tot problemen komen dan zouden de officieren van hun compagnieën een straf opleggen aan de militairen.⁸²

Het duurde niet lang voordat er inderdaad problemen ontstonden. In een brief aan de commandant van de ruitery te Haastrecht schreef de magistraat van Gouda op 14 februari dat zij waren aangesproken door boze boeren uit het Land van Stein. De ruiters zouden zich al het hooi toe-eigenen en zich hierbij bovendien ‘onuitstaanbaar’ gedragen. Gouda wees op haar rol van ambachtsheer, en verzocht de ruiters om het Land van Stein te verlaten.⁸³ Ondanks dat Gouda de commandant te Haastrecht schreef erop te vertrouwen dat het niet nodig zou zijn om hier met anderen over te praten stuurde de magistraat nog diezelfde dag ook een brief aan de graaf Van Hoorne in Oudewater. Opnieuw werd de situatie beschreven, en vervolgens werd de graaf verzocht om maatregelen te nemen om de bewoners van het Land van Stein verdere overlast te besparen.⁸⁴

Dat de problemen aanhielden, en de ruiters niet vertrokken, blijkt uit een brief van de magistraat aan de commandant van de ruitery te Haastrecht van 8 april. Men sprak niet expliciet over het Land van Stein, maar over het gebied tussen Gouda en Haastrecht; dus mogelijk ook in De Willens. De ruiters die ingekwartierd waren in huizen, steenplaatsen en landerijen hadden zich opnieuw misdragen en bovendien vernielingen aangericht. Hierbij waren kozijnen, deuren en vensters beschadigd. Daarnaast hadden ze hun paarden vrij laten rondlopen in de weiden van de boeren. Gouda verzocht de commandant op te treden tegen dit ongewenste gedrag.⁸⁵

^A Het Oudemannenhuis (Willem Vroesenhuis) was gevestigd op de hoek van de Molenwerf en Spieringstraat.

3.3.7 Soldaten in het Gasthuis

De burgemeesters van Gouda vroegen op 9 januari aandacht voor de situatie in het Gasthuis aan de Oosthaven. Daar was een ‘zeer groot getal’ van ‘zieke en gewonde soldaten’ bijeen, en het Gasthuis dreigde hierdoor ‘overbelast’ te raken. Er was snel meer geld nodig. De vroedschap riep de burgemeesters op om samen met de kerkmeesters, regenten van het Oudemannenhuis^A en de regenten van het Leprooshuis^B te onderzoeken hoe het Gasthuis gesteund kon worden; en om dit vervolgens te regelen. Er werd alvast besloten om een kwart van de inkomsten van het klokkenluiden aan het Gasthuis toe te kennen.⁸⁶

Op verzoek van de Staten van Holland en West-Friesland was dokter Wilhelm van der Straaten in februari 1673 op bezoek in Gouda en Schoonhoven. Men wilde een beter beeld krijgen van zowel het aantal zieken als de redenen dat specifiek deze twee steden problemen kenden. Op 11 februari vergaderde Van Straaten met de burgemeesters. Hij deed vervolgens onderzoek door te spreken met betrokken personen uit het Gasthuis en te analyseren welke problemen de zieke soldaten hadden en hoe ze werden behandeld. Van der Straaten concludeerde dat de meeste soldaten last hadden van koorts, maar dat het geen pestuitbraak was. Hij noteerde dat er tussen 1 oktober 1672 en 10 februari 1673 in totaal 1167 zieken waren behandeld, en dat er daarvan 432 waren overleden, alsook twee apothekers, een chirurgijn en een aantal dienstbodes (van het Gasthuis).

Van der Straaten deed diverse aanbevelingen, waaronder meer en grotere verblijfplaatsen. Maar vele grote gebouwen waren in gebruik als opslagplaats, en het Leprooshuis was in gebruik door ouderen en mensen die normaal gesproken in het Gasthuis zouden verblijven. Hij gaf verder nog diverse suggesties voor het

^B Het Leprooshuis was sinds 1574 gevestigd in het voormalige klooster aan het Nonnenwater.

onderhoud van het Gasthuis, waaronder het stoken van vuren, wassen van de kamers, wierook en open ramen.⁸⁷

Op 17 februari bekeken de schepenen een overleden soldaat die in het aalmoezeniershuis^A was ondergebracht. De soldaat – Hans – had een grote wond in zijn dij. Er was een gat van ‘een hand groot’ en ‘anderhalve hand breed’ van achter naar voren, en de schepenen stelden in overleg met de doktoren en chirurgijn vast dat hij aan bloedverlies ten gevolge van de wond was overleden.⁸⁸

De magistraat van Gouda correspondeerde in februari diverse keren met Gaspar van Kinschot en N. Sonck, gedeputeerden te velde over de manier waarop zieke soldaten verzorgd moesten worden. Een brief van 20 februari verwijst daarnaar. Er was blijkbaar overeenstemming ontstaan, en de Gouwenaars beschreven hoe de rustplaatsen van de soldaten voorzien zouden worden van een ‘bekwaam’ bed of strozak, met bedekking. De knecht van de apothekers zou erop toezien dat alle soldaten hun voorgeschreven medicijnen kregen. Twee keer per dag was er voor iedereen een warme maaltijd; bier en suikerzoet-brood of kalfsvlees. Soldaten die bijna hersteld waren zouden bovendien worden gescheiden van de rest van de soldaten in een daartoe aangewezen kamer of plaats. De magistraat sloot het bericht af met de verklaring dat zij meenden dat er op deze manier was voldaan aan de wensen en bedoelingen van de gedeputeerden en de stadhouder.⁸⁹

Van gedeputeerde te velde Sonck kreeg Gouda op 24 februari een verzoek om meer informatie te geven over het Gasthuis en andere plaatsen waar zieke soldaten waren ondergebracht. De magistraat van Gouda reageerde hier vrij summier op, en verwees naar een verslag dat zij kort daarvoor per brief en ook mondeling

hadden gedaan bij de stadhouder. Wél benadrukte de magistraat dat zij reeds diverse maatregelen had genomen die resultaat hadden: er waren de voorgaande twee tot drie weken minder zieke soldaten gestorven of binnengekomen dan in de weken daarvoor.⁹⁰

11 De buitenkant van het Sint-Catharinagasthuis, tegenwoordig Museum Gouda (Collectie auteur, 2012).

Op 3 maart schreef de magistraat van Gouda in een brief aan Van Kinschot en Sonck dat het verhaal ging dat zij binnenkort uit Alphen aan den Rijn zouden vertrekken. Het ziekenhuis voor soldaten zou worden opgeheven, en de soldaten moesten dan worden verdeeld over de nabijgelegen plaatsen. Gouda liet weten dat het Gasthuis ‘volgepropt is van zieken’ en dat er zeker geen plaats was voor de 24 soldaten die naar Gouda zouden komen. Bovendien was het Gasthuis ‘vrij geïnfecteerd’ en het leek de magistraat daarom beter dat de zieke soldaten elders zouden worden ondergebracht. Gouda was bereid om ‘alles bij te dragen’ om de soldaten te helpen; waarschijnlijk in financiële zin.⁹¹

3.3.8 De winter van 1673

Op 20 januari mengde de magistraat zich in een conflict tussen twee officieren. Kapitein Pieter

^A Het wees- en aalmoezeniershuis was gevestigd in het voormalige Margarethaklooster aan de Spieringstraat.

Sitter in Bodegraven ontving die dag een brief waarin uiteen werd gezet dat Gouda had besloten om Thonis Schaep aan te wijzen als vervanger van Cornelis van der Zaan voor de functie van luitenant in Sitters compagnie. Maar de voormalig vaandeldrager, ene heer Middeland, bleek reeds deze rol te hebben overgenomen. Schaep ontdekte dit pas nadat hij was gearriveerd, en er volgde een harde woordenwisseling waarin bovendien 'met disrespect' over kapitein Sitter werd gesproken. Toen Schaep terug kwam in Gouda verklaarde hij zich dit niet te kunnen herinneren, maar dat hij de situatie wel betreurde en mogelijk 'onvoorzichtig' was geweest. Hij verklaarde dat hij door enige tegenslagen en een 'moeilijke familie' onder druk stond. Op voorwaarde dat hij zowel Sitter als Middeland zou respecteren 'zoals het behoort' stelde Gouda hem vervolgens aan tot vaandeldrager in dezelfde compagnie.⁹²

Minder verzoenend was de brief die diezelfde dag werd gestuurd aan de gedeputeerde te velde in Alphen aan den Rijn (waarschijnlijk Gaspar van Kinschot). De Goudse officieren en matrozen die na een oproep van de stadhouder naar Alphen waren gegaan werden daar 'zeer kwalijk' ondersteund. Het zou er zo slecht zijn dat de officieren vreesden dat zij het land op deze manier niet van dienst konden zijn. De stedelijke regering van Gouda riep daarom op om deze burgers beter te behandelen, de 'zaak ter harte te nemen', en wees op de relatie tussen de omstandigheden waarin de militairen zich bevonden en hun bereidheid om zich in te zetten in een eventuele strijd tegen Frankrijk.⁹³

Enkele dagen later, op 2 februari, verzocht Gouda de gedeputeerde Van Kinschot om ongeveer 100 man uit vier compagnieën matrozen naar Gouda terug te sturen, zodat deze de Goudse kanonniers 'inzake ons geschut' konden vervangen.⁹⁴ Reeds op 7 februari werd Jop Hendricks Pick door de magistraat benoemd tot plaatsvervangend commandant, naast

commandant Jan Pieterszoon de Vrije, van 90 matrozen. Deze waren op bevel van de gedeputeerden te velde naar Gouda gestuurd, en kwamen uit de compagnie van de schout bij nacht, kapitein Smient, kapitein Sitter en kapitein Beuck. De matrozen moesten net als de kanonniers de orders van de plaatsvervangend commandant volgen. Pick werd per brief geïnformeerd over zijn benoeming.⁹⁵

In februari 1673 gaven de Staten van Holland en West-Friesland opdracht aan ontvanger-generaal Maerten Paeuw om Gouda te compenseren voor het geld dat zij sinds het begin van de oorlog hadden betaald aan diverse compagnieën burgers en waardgelders. In totaal werd zo'n 20651 gulden betaald. Het document werd onder meer ondertekend door oud-burgemeester Floris Cinq.⁹⁶

De vroedschap besloot op 4 februari om de schepenen Hendrik van Heuven en Aelbrecht van der Burgh voortaan deel te laten nemen aan de krijgsraad. Zij konden de officieren van der schutterij voorzien van advies en bijstaan in noodsituaties; bijvoorbeeld in het geval dat er een beroep moest worden gedaan op de burgers van de stad.⁹⁷

Op 5 februari schreef de magistraat een brief aan de gedeputeerden te velde in Alphen aan den Rijn over de benoeming van kapiteins en een kolonel voor een regiment van burgers. In afwachting van de komst van burgers uit andere steden werd deze zaak nog niet afgerond. Er waren wel reeds logeerplaatsen geregeld.⁹⁸ Diezelfde dag deed Gouda het verzoek bij de gedeputeerden te velde om een nijpend tekort aan buskruit te mogen compenseren uit de bevoorradingsschepen van de artillerie.⁹⁹ Een dag later was er blijkbaar toestemming gegeven om 2.000 pond kruit uit de schepen te halen, want Gouda maakte hier toen bezwaar tegen. Er zou minstens 25.000 pond nodig zijn om alle kanonnen in staat van paraatheid te houden.

Bovendien was reeds 10.000 pond aan het garnizoen verstrekt.¹⁰⁰

3.3.9 Trekvaart

De trekschuit tussen Amsterdam en Gouda had niet exclusief een militair karakter, maar omdat de discussies hierover in de tijdens dit onderzoek bestudeerde bronnen hier wel de nadruk op leggen – en de communicatie via militaire commandanten verloopt – is de beschrijving van deze ontwikkelingen hier bijeengebracht.

12 *Trekschuit in een winters landschap (Izaak Janszoon de Wit, 1807; Rijksmuseum Amsterdam).*

3.3.9.1 Herstelwerkzaamheden

Op 4 februari stelde de vroedschap een brief op waarin werd geklaagd over de slechte staat van het trekpad tussen Boskoop en de Gouwesluis; deze brief werd vervolgens aan stadhouder Willem III gestuurd.¹⁰¹ De magistraat van Gouda ontving op 24 februari een brief van gedeputeerde te velde Sonck waarin hij zijn verbazing uitte over het feit dat Gouda ‘nog geen begin gemaakt’ had met het herstellen van het trekpad tussen Gouda en de Gouwesluis. Hij wees erop dat dit een risico vormde, omdat de slechte staat van het pad het verplaatsen van militairen tussen de Gouwesluis, Boskoop en Gouda bemoeilijkte.

In hun antwoord verklaarden de Gouwenaars eveneens zeer verwonderd te zijn dat het trekpad nog niet was hersteld. Zij stelden hier ‘alle moeiten’ voor te hebben gedaan. Bovendien hadden ze in Bloemendaal opdracht gegeven om de reparaties uit te voeren. Maar de magistraat merkte op dat de grootste problemen niet in Gouda waren maar tussen Boskoop en de Gouwesluis. Ze verklaarden dat zij hier reeds bij de stadhouder over hadden geklaagd, dat er vervolgens ook wel het nodige was besloten, maar dat het belangrijkste was dat de voorkades en buitenkades moesten worden gerepareerd. Pas daarna zou Gouda het trekpad fatsoenlijk kunnen repareren. De magistraat riep de gedeputeerde te velde daarom op om hierin het initiatief te nemen, waarna Gouda het trekpad zou ‘perfecteren’. Bovendien had men dezelfde ochtend een opzichter naar Gouwesluis gestuurd om de arbeiders daar aan het werk te zetten, met als doel om de kade zowel voor reizigers te voet als te paard geschikt te maken.¹⁰²

De magistraat van Gouda richtte zich eind februari tot de stadhouder met een aantal verzoeken om het scheepvaartverkeer op de Gouwe helpen. Op 2 maart schreven de Gouwenaars hierover een brief aan gedeputeerde te velde Sonck in Alphen aan den Rijn. De stadhouder had goedgevonden dat alle boten en schuiten die langs de Molenaarsbrug, Alphen aan den Rijn en de Gouwesluis voeren – en meer in het algemeen op de Gouwe – niet langer verplicht zouden zijn om een paspoort te tonen. Ze mochten ‘onbekommerd passeren’ en Gouda verzocht de twee gedeputeerden te velde om kopieën van de stadhouders brief aan de legerposten te sturen. Het was immers, zo stelde de magistraat, ‘uiterst noodzakelijk’ dat de binnenvaart weer op gang zou komen.¹⁰³ Een dag later schreef de magistraat nog een brief aan de gedeputeerden te velde Van Kinschot en Sonck. Er zouden de volgende dag tien of twaalf boten in Alphen aankomen. De magistraat had

diverse kleischippers opdracht gegeven om met zoveel mogelijk puin en klei naar de Gouwesluis te gaan. De Gouwesluis moest worden gerepareerd, en ook de voorkade tussen Boskoop en de Gouwesluis was nog altijd niet op orde. De magistraat schreef erop te vertrouwen dat de gedeputeerden inmiddels de nodige maatregelen hadden genomen.¹⁰⁴

3.3.9.2 Hervatte dienstregeling

De magistraat richtte zich op 24 mei tot graaf Von Königsmarck^A; hij was bij afwezigheid van de stadhouder commandant van het legerkamp bij Bodegraven. De Gouwenaars lieten weten dat over vier dagen de veerschuiten tussen Gouda en Amsterdam weer zouden gaan varen 'zoals voor de invasie'. Het zandpad was hiertoe in gereedheid gebracht, en de boten konden zowel overdag als 's avonds en 's nachts varen. Von Königsmarck werd verzocht om zijn soldaten bij Gouwesluis en elders langs de Gouwe te informeren over deze ontwikkeling. De boten zouden dan zonder belemmering of nodeloze controle kunnen varen. De magistraat deed een dringende oproep om een bevestiging van de voorgestelde maatregelen te krijgen. Ten slotte liet de magistraat weten dat zij met Amsterdam hadden afgesproken dat die een vergelijkbaar verzoek zou doen bij de commandant te Uithoorn.¹⁰⁵

Blijkbaar liepen de plannen enige vertraging op, want op 1 juli schreef de magistraat nogmaals aan Von Königsmarck. De Gouwenaars maakten melding van diens 'gunstige reactie' op hun brief van 24 mei, van zijn bereidheid de vaart te faciliteren, en kondigden vervolgens aan dat in samenspraak met Amsterdam was besloten om de 'nachtschuit' de volgende dag te laten varen. Von Königsmarck werd opnieuw verzocht om zijn soldaten bij de Gouwesluis opdracht te geven de boten 'ongehinderd' te laten

passeren. Amsterdam had hetzelfde verzoek gedaan aan de heer Palm, commandant bij Ouderkerk aan den Amstel.¹⁰⁶

3.3.10 De zomer van 1673

Op 20 juli informeerde de magistraat de markgraaf van Thouars^B dat er niet voldaan kon worden aan zijn verzoek om alle materialen en producten die 'kapitein Smit in zijn schip nodig zou hebben' te leveren. Het lijkt erop dat er wel kruit en lonten werden geleverd, maar voedsel en drank waren volgens Gouda niet aan de orde. Dergelijke spullen vielen 'buiten de last' – en de magistraat wees erop dat Gouda elke week drie gulden en tien stuivers betaalde aan de mensen zodat ze prima zelf levensmiddelen konden kopen. Ten slotte herinnerden de Gouwenaars de markgraaf aan de mogelijkheid om aan te kloppen bij 's Lands Magazijn in Alphen aan de Rijn.¹⁰⁷

In augustus wendde de magistraat zich tot kolonel Dutel van een infanterieregiment. Waar hij op dat moment was blijkt niet uit de brief; mogelijk in Haastrecht. Er was namelijk iemand gearresteerd in het Land van Stein. In de hoedanigheid als 'huisheer' van het gebied verzocht Gouda de kolonel om de gevangene over te dragen, of om anders een brief te sturen waarin hij zijn weigering toelicht.¹⁰⁸

De magistraat verzocht de krijgsraad op 4 september om te overwegen of het 'dienstig' was om de burgerwacht die overdag bij de Potterspoort wacht hield af te schaffen. Deze zou vervangen kunnen worden door een wacht van schutters, die bij het klokkenluiden van het stadhuis zouden aantreden. Zo was het ook 'in voorgaande tijd' geregeld. De kolonel werd hiervan schriftelijk op de hoogte gebracht.¹⁰⁹

Later in de maand, tussen 22 en 25 september, was er een grote hoeveelheid militairen op de

^A Conrad Christop, graaf Von Königsmarck (1634-1673) had militaire ervaring in Zweedse en Duitse dienst. Als plaatsvervangend commandant van het kamp in Bodegraven bekleedde hij een hoge positie in het Staatse

leger. Hij overleed in oktober 1673 tijdens het Beleg van Bonn.

^B George le Vasseur de Cagnée, markgraaf van Thouars (1624-1700).

been in en rond Gouda. Op 22 september kreeg schepen Floris de Lange opdracht om hooi en andere benodigdheden in te kopen. De 'passerende ruiters' moesten zoveel hooi krijgen als redelijk werd geacht. Om wanorde te voorkomen moest De Lange bijhouden hoeveel hooi hij aan welke ruiterscompagnieën had geleverd. De burgemeesters van Gouda verzekerden hem dat hij 'kosteloos & schadeloos' zou worden gesteld.¹¹⁰ Drie dagen later kwam er zoveel 'krijgsvolk' langs de stad dat er een extra compagnie burgerwacht werd opgeroepen om onrust te voorkomen of beëindigen. Zij kregen van de magistraat de opdracht om te handelen zoals in 'het meeste belang van de stad' zou zijn.¹¹¹ Dat een grote hoeveelheid soldaten in de stad voor spanningen kon zorgen, blijkt onder meer uit gebeurtenissen later dat jaar. Luc Panhuysen beschreef het in *Rampjaar 1672* (2009) als volgt: *'In Gouda bevond zich [in december] het regiment Van Reede, waarvan een aantal soldaten zich stomdronken had vergrepen aan een paar burgers. Een inwoner had daarbij een levensgevaarlijke sabelhouw in het achterhoofd gekregen. De Goudse schepenen hadden twee soldaten gevangengezet'*.¹¹²

3.3.11 Het najaar van 1673

Op 24 oktober stuurde de magistraat een brief aan de commandant in Schoonhoven; waarschijnlijk de graaf Van Stirum. Zij hadden uit Gouderak diverse klachten ontvangen over de onredelijke verzoeken van de graaf. Gouda was als ambachtsheer van Gouderak nauw betrokken bij het dorp. De graaf had 2400 palissaden en stormpalen besteld, maar het leveren van zo'n grote hoeveelheid was voor Gouderak niet haalbaar. Althans, niet meer, want het dorp had kort daarvoor juist veel geleverd aan Gouda om de verdedigingswerken aldaar te versterken. Gouda verzocht de graaf daarom rekening te houden met de beperkte capaciteit van het kleine dorp.¹¹³

Een week later, op 30 oktober, besprak de vroedschap wat er in de voorgaande twee weken was gebeurd in de Staten van Holland en West-Friesland. Het belangrijkste onderwerp was een voorstel dat Haarlem reeds op 13 september had ingebracht, en waarin werd opgeroepen tot duidelijkheid over de wijze waarop de militaire kosten zouden worden verdeeld. Bijvoorbeeld: compagnieën van burgers en waardgelders die waren opgeroepen voor het Staatse leger. Er werd op 6 oktober een voorstel gedaan om de Staten 10 stuivers per opgeroepen soldaat per dag te laten betalen, maar er werd nog geen overeenstemming bereikt. Diverse afgevaardigden wilden eerst overleggen.¹¹⁴

De laatste bron over militaire zaken is van 18 januari 1674. George Frederik, baron van Eylenburgh verklaarde welke levensmiddelen zijn regiment soldaten had ontvangen: brood, kaas en bier. Van Eylenburgh verzocht om de totale kosten – 659 gulden en 12 stuivers – in te houden van zijn eerste budget van 1674. Het document is voorzien van een opmerking van Gaspar van Kinschot en Hendrik Brenhol, waarin zij aangaven dat de commissie van financiële zaken van de Staten van Holland en West-Friesland het bedrag inderdaad moest inhouden en betalen aan Gouda.¹¹⁵

3.4 PAIN ET VIN

Moise Paywin, of Mozes Pennefijn, was een Franse officier en huurling (ca. 1620-1673). Hij is beter bekend onder de verbastering van zijn naam; Pain et Vin (Brood en Wijn).¹¹⁶ Als kwartiermeester-generaal had hij de leiding over de regimenten die de schansen bij Nieuwerbrug verdedigden. Dat was althans de bedoeling, maar eind 1672 verliep in de omgeving van Bodegraven weinig volgens plan.

De Franse commandant hertog van Luxembourg vertrok op 27 december 1672 met een leger van ongeveer 8000 man uit Woerden. De aanval op de waterlinie was geopend. In de buurt van

Zegveld en De Meije trokken de Fransen over de bevroren waterlinie, en vervolgens naar Zwammerdam. Zo'n 3500 man slaagden er uiteindelijk in om de diverse hindernissen te nemen. Toen Von Königsmarck, commandant bij Bodegraven, bericht kreeg over de Franse aanval trok hij zijn troepen terug uit Bodegraven en Zwammerdam en verschanste hij zich bij Gouwesluis. Niet veel later trok hij zich terug naar Leiden, waar de stadsregering weigerde hem binnen te laten.

13 De waterlinie had gefaald, het Staatse leger was weggevlucht; maar de Franse actie zorgde desalniettemin voor grote eensgezindheid en vastberadenheid onder de Hollandse steden (Romeyn de Hooghe, 1673; Rijksmuseum Amsterdam).

Pain et Vin kreeg de opdracht om Zwammerdam te versterken, maar kwam te laat aan: het dorp was al ingenomen. Er waren diverse burgers vermoord en veel gebouwen stonden in brand.

Zowel Pain et Vin als hertog Luxembourg vreesden nu te worden omsingeld. Pain et Vin door de doorgebroken troepen van Luxembourg en de rest van zijn troepen uit Woerden, en Luxembourg op zijn beurt door de terugkerende Von Königsmarck uit het westen en de regimenten van Pain et Vin bij Nieuwerbrug. Pain et Vin nam een besluit dat hem fataal zou worden: hij vluchtte naar Gouda en bracht vervolgens ook zijn regimenten in

veiligheid. Hertog Luxembourg kon zo ongehinderd via de dijken langs de Oude Rijn en de verlaten schansen bij Nieuwerbrug Holland verlaten. Op 30 december kwam hij in Utrecht aan. Hoewel niet al zijn troepen het hadden overleefd was zijn veldtocht relatief probleemloos verlopen.¹¹⁷

3.4.1 Pain et Vin in Gouda

Een week na de Franse doorbraak werd in Gouda de schade opgemaakt. De magistraat beschreef op 7 januari in een brief aan veldmaarschalk Wirtz wat er zich rondom de komst van Pain et Vin in de stad had afgespeeld. Dit deden zij op verzoek van Jacob van Hoorn, een gezant van de stadhouder. De Gouwenaars beschreven hoe zij op woensdagavond 28 december in vergadering waren geweest. Er waren 'van alle kanten' berichten gekomen over een op handen zijnde aanval op Gouda. Men besloot om de sluis – en ook een 'zeker verlaat' buiten de Kleiwegpoort – te openen om het land rondom de stad te inunderen. Het ging hier waarschijnlijk om het Bloemendaalsche Verlaat. Baljuw en schout Herbert van der Meij kreeg de leiding over deze activiteiten.

Terwijl de sluizen geopend werden kwam plots kwartiermeester-generaal Pain et Vin aanrijden. Hij liet weten dat hij met de burgemeesters wilde spreken. Door omstanders werd hij erop gewezen dat de baljuw in de buurt was. Toen de twee elkaar hadden gevonden stelde kwartiermeester-generaal Pain et Vin zich voor en liet hij 'met een zeer grote verbaasdheid' weten dat hij van zijn troepen in Nieuwerbrug was afgesneden. De baljuw zei daarop dat de vroedschap in het stadhuis was. Daar ontmoette Pain et Vin burgemeesters Jacob van der Tocht en Floris de Lange, die hem vroegen hoe hij in Gouda was gekomen. De kwartiermeester-generaal zei 'met grote verslagenheid' dat hij samen met 'weinig ruiters' te paard naar Gouda was gekomen. Hij verzocht de burgemeesters om twee of drie man aan te stellen die hem zo snel mogelijk over

het ijs naar Driebruggen en Nieuwerbrug konden brengen, zodat hij zijn twee regimenten aldaar kon ophalen. De regimenten waren 'in de steek gelaten en blootgesteld aan de vijand'. Pain et Vin wilde ze naar Gouda halen om de regimenten in veiligheid te brengen.

Kapitein Van der Woust stelde vervolgens twee 'jonge gasten' aan die de weg over het ijs kenden, en een derde kwam op voordracht van de markgraaf van Thouars. Later die nacht kwam Pain et Vin terug in Gouda en meldde hij zich op het stadhuis, waar nog enkele regenten aanwezig waren. Daar kreeg hij wat te eten en drinken, en hij verklaarde dat de regimenten hem volgden en dus gered waren. Hij zou 'zeer ontstelt' zijn geweest dat de Fransen hun afsnijdende beweging hadden gedaan, en constateerde samen met de magistraat dat Von Königsmarck zich met het leger had teruggetrokken tot Leiden. Vervolgens ging Pain et Vin in het Herthuis aan de Markt slapen.¹¹⁸

3.4.2 Nasleep

Pain et Vin werd op 30 december 1672 gearresteerd en voor een krijgsraad geroepen die werd voorgezeten door veldmaarschalk Wirtz. Pain et Vin liet weten dat hij alles had gedaan met toestemming van de magistraat van Gouda – maar deze weigerde dat te verklaren. Ook de markgraaf van Thouars weigerde dit te bevestigen. De Franse historicus Jean le Clerc merkte op dat Pain et Vin zich had willen indekken door te verwijzen naar de Goudse magistraat, maar dat hij hierdoor juist een problematische situatie had gecreëerd. De implicatie was immers dat als de magistraat van Gouda hem orders zou hebben gegeven, hij deze zou hebben uitgevoerd én dit werd goedgekeurd, voortaan elke stad in Holland zijn eigen zeggenschap over delen van het Staatse leger zou hebben. Dat was voor stadhouder Willem III en de andere militaire leiders onacceptabel. Daar kwam nog bij dat hij zijn post had verlaten – daarover bestond geen discussie. De krijgsraad in Alphen aan den Rijn

veroordeelde Pain et Vin tot een levenslange gevangenisstraf en legde beslag op al zijn bezittingen.

14 De Kleiwegpoort in 1612 (Jacob Stellingwerf, 18^e eeuw; Museum Gouda).

Stadhouder Willem III nam geen genoegen met deze straf. Hij eiste een herziening. Aldus geschiedde, en de krijgsraad besloot opnieuw om Pain et Vin tot een levenslange gevangenisstraf te veroordelen. Daar kwam bij dat hij publieke zou worden vernederd op een plaats waar doorgaans executies plaatsvonden. Opnieuw was de 22-jarige stadhouder niet tevreden. Veldmaarschalk Wirtz protesteerde; hij weigerde deel te nemen aan een ter-dood-veroordeling.¹¹⁹ Het proces werd opnieuw bestudeerd door een speciale rechtbank bestaande uit mannen uit de Hoge Raad, het Hof van Holland en de Staatse Raad van Brabant. Willem III plaatste zich aan het hoofd van de rechtbank. Zo kreeg hij waar hij op uit was: een executie.¹²⁰

Pain et Vin werd op 23 januari in Alphen aan den Rijn geëxecuteerd. Hij werd zonder speciale ceremonie begraven in het koor van de Sint-Janskerk in Gouda. Wél werd de deksteen van het graf voorzien van een inscriptie en werd er een grafbord geplaatst. De inscriptie werd reeds in 1696 verwijderd, en het bord werd in 1795 –

toen alle verwijzingen naar rangen en standen uit openbare gebouwen werden verwijderd – verkocht aan kerkmeester Cornelis Nicolaas Plemper van Bree. Hij schonk het bord vervolgens aan de voormalig pensionaris van Gouda, de patriot Hendrik van Wijn – grondlegger van het Nationaal Archief.¹²¹

3.5 OVERIGE STEDELIJKE ZAKEN

Verhalen die niet direct te maken hebben met de voorgaande vier paragrafen worden hier chronologisch besproken.

3.5.1 Tijdens de invasie

Gouda ontving op 27 april 1672 een reactie op haar verzoek aan de Staten van Holland en West-Friesland om twaalf kanonnen met toebehoren te leveren. Het bleek onmogelijk om de kanonnen naar Gouda te brengen. Het aantal beschikbare kanonnen was ‘zeer schaars’ en bovendien waren deze gereserveerd voor de kustdefensie. Een tweede poging mislukte eveneens.¹²²

De burgemeesters van Gorinchem stuurden op 13 juni, een dag nadat de Franse legers de Rijn passeerden, een brief aan Gouda. Ze verklaarden dat de Fransen reeds in de Betuwe waren en elk moment voor de stadspoorten konden verschijnen. Gorinchem vroeg Gouda daarom om het met ‘raad en daad’ te steunen, onder meer door soldaten en munitie te sturen. Uit de bronnen blijkt niet of Gouda hierop heeft gereageerd.¹²³ Diezelfde dag werd in de Goudse vroedschap gesproken over het invoeren van een nieuwe stedelijke belasting en over het verlenen van steun aan een voorstel van de Staten om een extra heffing van de 200ste penning; weliswaar in de vorm van een lening. De vroedschap van Gouda gaf haar afgevaardigden onder voorwaarden toestemming om dit voorstel te steunen.¹²⁴

De magistraat wees op 16 juni een aantal personen aan om te overleggen met de kerkenraad. De situatie in de Republiek was uiterst problematisch. De inundatie van het land tussen de Enkele en Dubbele Wiericke was mislukt, en tussen Gouda en het Franse leger bevonden zich enkel een paar kilometer weilanden en sloten. De magistraat wilde weten op welke manier de preken en avondgebeden ingevuld konden worden, om zo te komen tot het ‘afweren van Gods rechtvaardige oordeel en straf die over ons lieve vaderland zijn uitgestort’. De magistraat wilde ‘Zijn vaderlijke gunst en genade’ herstellen.¹²⁵

Op 23 juni was een deel van de magistraat bijeen om zich uit te spreken over twee vrouwen die in aanmerking zouden komen voor noodhulp. Men besloot zowel Marrichje Ariens (turftonster) als de oude Marrichje Joppen toestemming te verlenen om de noodhulp te ontvangen. Eveneens werd afgesproken dat schutter Hendrick Spille tijdelijk niet zou worden opgeroepen voor de wacht, totdat hij weer was opgeknapt.¹²⁶

3.5.2 Onderhandelingen

Zondag 26 juni besprak de vroedschap een rapport van oud-burgemeester Cool over de onderhandelingen die door Pieter de Groot^A waren gevoerd met de Franse gezanten Pomponne en Louvois. De Gouwenaars namen over de Franse eisen geen uitgesproken positie in en gaven de afgevaardigden in de Staten toestemming om te handelen in het belang van het land.¹²⁷ Diezelfde avond besloot de vroedschap om de afwezige leden per post te sommeren om de vergaderingen wél bij te wonen, op straffe van het verlies van hun ambt en zelfs van hun poorterschap.¹²⁸

De onderhandelingen met Frankrijk waren ook twee dagen later, op 28 juni, onderwerp van

^A Pieter de Groot (Rotterdam, 1615-1678) was de zoon van rechtsgeleerde Hugo de Groot. Hij reisde diverse keren als diplomaat naar Europese hoofdsteden. Na het mislukken

van zijn onderhandelingen en de voortdurende spanningen in Rotterdam in 1672 week hij voor een periode van twee jaar uit naar Antwerpen.

gesprek in de vroedschap. Burgemeester Vereijck en secretaris Jacob van der Tocht deden verslag over wat hierover was besproken in de Staten, en dan met name de ruimte die Pieter de Groot zou moeten hebben in zijn onderhandelingen. De vroedschap was bereid hem veel ruimte te bieden.¹²⁹ De Groot kreeg van de Staten-Generaal inderdaad héél veel ruimte. Luc Panhuysen vatte het in *De Ware Vrijheid* (2012) als volgt samen: 'Maar de drang om de onderhandelingen voort te zetten en vrede te sluiten was zo groot, dat de delegatie zonder afgehechte resolutie op pad werd gestuurd. De Groots onderhandelingsmarges waren gevaarlijk vaag. De enige beperkingen lagen op het gebied van de vrijheid van religie en regering. Waarschijnlijk beseftte hij niet hoezeer hij met vuur speelde'.¹³⁰

15 Normale bestuurlijke taken bleven ook in 1672 en 1673 een zorg van de Goudse magistraat en vroedschap (Joan Blaeu, ca. 1650; *Streekarchief Midden-Holland*).

Onderweg naar de Franse gezanten sprak De Groot in Bodegraven met kapitein-generaal Willem III en Hiëronymus van Beverningh.¹³¹ Per brief vroeg Van Beverningh een dag later om informatie over diens gesprekken. Hij wilde de mensen rondom hem enige moed of hoop geven.¹³² De onderhandelingen van De Groot werden enkele dagen later besproken in de Staten. Frankrijk had 'geen gehoor gegeven' aan

hetgeen De Groot voorstelde maar wel een lange lijst met eisen geproduceerd – waarmee De Groot niet had willen instemmen. De vroedschap van Gouda werd hierover op 3 juli geïnformeerd.¹³³

3.5.3 Buitenlandse steun

De vroedschap stond op 24 juli opnieuw in het teken van de internationale betrekkingen. Burgemeester Gerard Cinq, oud-burgemeester Aemilius Cool, schepen Jacob Everwijn en secretaris Jacob van der Tocht deden verslag van hun bezoek aan de Staten. Daar was besproken hoe de stadhouder – geflankeerd door Hiëronymus van Beverningh, Coenraad van Beuningen en Scato Gockinga – in Nieuwerbrug had gesproken met twee Engelse diplomaten. Hun eisen waren zo onredelijk geweest dat ze direct waren afgewezen. De vroedschap stemde hiermee in.

Er werd ook besproken op welke wijze de Republiek het tij van de oorlog kon keren. De keizer en de keurvorst van Brandenburg zouden bereid zijn geweest om de Republiek te steunen – in ruil voor diverse financiële bijdragen. Vanuit Denemarken was een bericht gekomen van ambassadeur Van Werckendam. Hij constateerde dat er een zekere 'genegenheid' was om de Republiek te steunen – mits een aantal lopende zaken tussen Denemarken en de Republiek naar Deense tevredenheid konden worden afgewikkeld. De Goudse vroedschap steunde de opdracht aan Van Werckendam om dit zo goed mogelijk te regelen en om Denemarken te betrekken in de oorlog.¹³⁴

3.5.4 De zomer van 1672

Op 30 juni, de dag dat kapitein-generaal Willem III in Gouda op bezoek kwam, besprak de magistraat het overlijden van Ariantge Jans. De ongeveer 83 jarige vrouw, weduwe van Jan van der Woert, werd 's ochtends tegenover haar woning uit het water van de Nieuwe Haven gehaald. Na gesprekken met de dokter en chirurgijn stelden de schepenen vast dat zij was

verdronken. De magistraat stelde eveneens voor om burgemeester Cant mee te laten reizen met de reguliere afgevaardigden naar de Staten van Holland en West-Friesland, om deze 'naar zijn vermogen' te assisteren.¹³⁵ Een dag later werd dit door de vroedschap goedgekeurd.¹³⁶

De vroedschap besloot op 3 juli dat diverse kosten die waren gemaakt 'eigenlijk geen last voor de stad, maar voor het land zijn'; desalniettemin werd besloten om 12.000 gulden uit de reserves te halen om deze rekeningen te betalen.¹³⁷ Twee dagen later boog de magistraat zich over een aantal lopende (financiële) zaken, waaronder een aanmaning voor mensen die de 200ste penning nog niet hadden betaald, toestemming om de echtgenote van Jan Anbahl onder voorbehoud te ontslaan uit het tuchthuis en een slepend zakelijk conflict tussen Clara en Adriana de Licht en de Amsterdamse koopman Hendrick Crap.¹³⁸ Er waren al eerder problemen met de 200ste penning; op 1 juli liet de magistraat thesaurier Cornelis Houtman weten dat hij geen renten mocht betalen aan mensen die nog niet hadden aangetoond dat zij de verponding van 1670 en de 200ste penning van 1672 hadden betaald.¹³⁹

De magistraat van Gouda gaf op 8 juli toestemming aan de regenten van het aalmoezeniershuis om een bedrag van 2000 gulden te lenen tegen een 'behoorlijke' rente.¹⁴⁰ Dit wijst wellicht op een toename van het aantal armen (en weeskinderen) in de stad. De vroedschap sprak op 23 juli eveneens over 2000 gulden voor het aalmoezeniershuis; Jacob van der Graaf en Adriaen Huijdecooper (beiden vroedschap) kregen toen toestemming om dit bedrag – in hun rol als regent van het aalmoezeniershuis – te verkrijgen. De stad zou hen schadeloos stellen.¹⁴¹

3.5.5 Kosten van de oorlog

De hoge kosten van de oorlog klinken ook door in andere besluiten uit de zomer van 1672. Paardenmenners en veerschippers kregen begin juli de opdracht om reizigers vooraf te laten betalen voor het onderhouden van de pacht van de Staten¹⁴², alle wagens die de stadspoorten passeerden (met enkele uitzonderingen, waaronder voor handelswaar) moesten een stuiver betalen – waarvan de helft naar de wachters ging – en de uitvoer van granen, zaden en andere levensmiddelen naar bezette plaatsen en steden werd verboden.¹⁴³ Op 13 juli werd het recht van de 40^e penning over transporten, hypotheek en de consumptie van o.a. brandewijn, Franse wijn, azijn, papieren opgeschort en niet langer betaald.¹⁴⁴

Reeds op 16 juni sprak de magistraat met het kuipersgilde^A af dat voortaan de burgemeesters zouden gaan over de door hen ingehouden 'penningen' – maar wel met de toezegging dat de situatie zou worden hersteld zodra de 'zwarte wolk' van de Franse invasie was verdwenen.¹⁴⁵ Vier dagen later werden vergelijkbare afspraken gemaakt met het lakenwerkersgilde. Uit deze teksten blijkt dat er ook met het smidsgilde een dergelijke regeling was getroffen.¹⁴⁶

Op 20 juli vergaderde de vroedschap over een voorstel dat in de Staten van Holland en West-Friesland was gedaan; alle vermogende inwoners van het gewest zouden een lening verstrekken aan de Staten ter waarde van het dubbele bedrag van de 200ste penning, tegen een rente van 4%. Bij het uitblijven van deze 'leningen' zou het bedrag met een kwart worden verhoogd. De Goudse vroedschap stemde hiermee in.¹⁴⁷ Een ander voorstel in de Staten kwam uit Amsterdam en had betrekking tot het heffen van 'bijzonder huisgeld'; de vroedschap wilde hiermee niet zomaar instemmen. Eerst zou het voorstel nader

^A Een kuiper was een ambachtsman die houten kuipen, vaten en tonnen maakte.

besproken en afgewogen moeten worden in de Staten.¹⁴⁸ Op 24 juli was er blijkbaar voldoende toelichting gekomen, en stemde de vroedschap in met het idee.¹⁴⁹

3.5.6 Erasmus en schippers

Erasmus Raadsen werd op 21 juli geweigerd in het Gasthuis; in plaats daarvan mochten de regenten van het Gasthuis hem met toestemming van de magistraat tien stuivers per week geven. Zodra Raadsen geen last meer zou hebben van zijn been en weer kon werken zou de wekelijkse betaling stoppen. Diezelfde dag werd door de magistraat vastgesteld dat het Grote Schippersgilde geleid zou worden door overman Hendrick Joosten Kouck, bijgestaan door deken Arij Willemszoon Verson, Crijn Arienszoon Mol en Dirck Cornelis Visch.¹⁵⁰

Twee dagen later besprak de magistraat diverse lokale zaken; burgemeester Floris Cinq en schepenen Hendrick van Heuven en Adriaen Huijdecooper zouden onderzoek doen naar onenigheden tussen molenaars over het malen en dit probleem zo mogelijk verhelpen. Eveneens werd Abraham Bock opgeroepen om inzage te geven in (de administratie van) het geld dat door de knechten van het Amsterdamse veer werd gespaard voor het geval een van hen tijdelijk niet kon werken. Ten slotte kreeg Cornelis Jasperszoon tijdelijke toestemming om ter betaling mensen over de Reeuwijkse weteringen te varen.¹⁵¹

3.5.7 Interacties met het leger

Op 13 januari 1673 werd een brief geschreven aan de graaf Van Hoorne, generaal van de artillerie in Oudewater. Hij had een aantal bewoners van Bloemendaal opgeroepen om te werken aan de versterkingen, maar vijftien personen waren daarvoor niet betaald, terwijl zij wel 22 dagen hadden gewerkt en hen was voorgehouden dat ze zes stuivers per dag zouden krijgen. Vanuit Gouda kwam daarom het verzoek om dit te corrigeren, iets dat door de Gouwenaars als 'zeer redelijk' werd

beoordeeld. De graaf werd er bovendien aan herinnerd dat het tijdig en correct betalen van de boeren zou bijdragen aan hun bereidheid om op een later moment opnieuw in actie te komen.¹⁵²

Een week later werd Gaspar van Kinschot, gedeputeerde te velde, geïnformeerd dat Gouda had voldaan aan zijn verzoek om brood en kaas naar het legerkamp bij Alphen te brengen. De zoetelaars waren daar niet veel later langsgekomen, maar hadden de overgebleven levensmiddelen wel weer mee teruggenomen; mogelijk had men verwacht dat deze achtergelaten zouden worden.¹⁵³

16 Een zeventiende-eeuws legerkamp (Johannes Lingelbach, ca. 1670; Rijksmuseum Amsterdam).

Weer een week later, op 22 januari, schreef de magistraat aan Van Kinschot een brief met daarin een toezegging dat het Goudse bakkersgilde voldoende meel in voorraad zou houden om een maand lang brood te kunnen bakken voor 4000 tot 5000 man, naast de normale consumptie in Gouda zelf. De overman en dekens van het gilde – Jan van Baertwijcxheul, Court Harmenszoon en Dirck Harmenszoon – hadden dit verklaard. Ten tweede waren er in Gouda vier zogeheten

foriermeesters^A aangesteld, die een lijst hadden gemaakt van alle huizen die konden dienen als logement. De gedeputeerde werd ook geïnformeerd over het werk van schepen Floris de Lange, die de regie voerde over alle zaken die te maken hadden met hooi en stro. De voorraad hiervan was 'zo klein' dat de suggestie werd gedaan om hierover niet met Gouda maar met Rotterdam of Dordrecht te spreken.¹⁵⁴

Twee dagen later richtte de magistraat zich opnieuw tot Van Kinschot over een gebrek; dit keer ging het om financiële middelen. Scheepsbouwers Leender Janszoon Swaanenburgh en Mathijs Adriaenszoon van der Mij hadden twee weken eerder met hun 24 werknemers in Alphen aan den Rijn gewerkt. Zij waren niet betaald, en de gedeputeerden hadden hen doorverwezen naar Gouda. De scheepsbouwers waren 'zeer aanhoudend', maar Gouda was van mening dat de gedeputeerden moesten betalen: ten eerste omdat de scheepsbouwers daardoor geneigd zouden zijn om opnieuw hun diensten te verlenen aan de staat, en ten tweede omdat Gouda's financiën 'zeer uitgeput' waren door de kosten van haar verdedigingswerken.¹⁵⁵

Er was in Gouda niet alleen een gebrek aan geld, maar ook aan tonnen en vaten – zo blijkt uit een brief die de magistraat op 6 februari stuurde aan Van Kinschot. De Staten van Holland en West-Friesland hadden Gouda verzocht om bier te leveren aan het leger. Dit was geen probleem, anders dan dat de brouwers het bier hadden moeten leveren in okshoofden^B. Men wilde graag weten wanneer en op welke wijze het bier vervoerd moest worden.¹⁵⁶ Op 17 februari behandelde de magistraat enkele kleine zaken: Jan van Hoorn de Oude kreeg toestemming om zijn zoon te assisteren bij diens werk als wachtmeester en François Galoij's kreeg een vrijstelling van zijn wachtdienst. Voor

dit laatste waren niet genoemde 'goede redenen', maar Galoij's moest wél zijn post 'naast andere burgers' innemen als er alarm werd geslagen.¹⁵⁷

3.5.8 De rest van 1673

De magistraat boog zich op 14 oktober over de problemen van Cornelis Verrijs. Diens woning aan de Rijn, in de buurt van Bodegraven, was afgebrand. Hij wilde diverse spullen en materialen halen, maar was bevreesd dat hij door soldaten of anderen zou worden tegengewerkt of beroofd. De magistraat stelde een verklaring op waarin een ieder – en in het bijzonder de markgraaf van Thouars, commandant van Fort Wierickerschans – werd opgeroepen om Verrijs te helpen en te voorkomen dat hij zou worden gehinderd in zijn werkzaamheden.¹⁵⁸ De vroedschap overlegde op 12 december over een aantal economische zaken, en in het bijzonder een kwestie inzake twee volmolens. De kinderen, mogelijk nabestaanden, van Mattheus Smits, Frederick Steenwijk (en consorten) hadden in november de hulp ingeroepen van de vroedschap. Zij hadden grote kosten gemaakt om de volmolens te repareren, en wilden eigenlijk af van de huur hiervan (deze liep nog tot 1679). De vroedschap had de burgemeesters gevraagd de zaak te onderzoeken, en die berichtten op 12 december dat ze tegemoet wilden komen aan de verzoeken van de kinderen; Gouda zou de huur van de volmolens overnemen.¹⁵⁹

^A Een forier (Fr. *fourier*) was een onderofficier, verantwoordelijk voor o.a. de inlegering van een compagnie.

^B Een okshoofd was een groot vat en een daaraan gerelateerde inhoudsmaat.

3.6 AFSLUITEND

Gouda en de Oude Hollandse Waterlinie zijn niet alleen historische burens; de geschiedenis van beiden is nauw met elkaar vervlochten. Uit de bovenstaande bewerking van het bronmateriaal blijkt op hoeveel verschillende manieren Gouda een rol heeft gespeeld in de verdediging van de Republiek. Gouda huisvestte militairen en verzorgde gewonde soldaten, Gouda leverde voedsel en drank aan de legerposten langs de Waterlinie, en Gouda rekruteerde in eigen kring jonge en oude mannen. Gouda faciliteerde de binnenvaart, Gouda hield de wateren rondom de stad ijsvrij toen deze dicht dreigden te vriezen, en Gouda lag na de inundaties van december 1672 zelfs direct áán de Oude Hollandse Waterlinie. Gouwenaars als Jacob van der Tocht en Hiëronymus van Beverningh speelden een grote rol op het stedelijke, gewestelijke, en internationale politieke speelveld. Samen brachten zij de jonge Willem III naar Gouda. De oorlog die in het Rampjaar begon kwam in 1678 ten einde met een pennenstreek van diezelfde Hiëronymus van Beverningh. Namens de Republiek tekende hij de vrede met Frankrijk. Het was de Franse koning niet gelukt om Holland te bedwingen. De Oude Hollandse Waterlinie speelde daarin een cruciale rol. En Gouda ook.

4 APPENDICES

4.1 APPENDIX A

Het stadsbestuur van Gouda werd in 1671-1673 gevormd door de volgende personen.¹⁶⁰

Functie	1671	1672	1672 (vanaf oktober)	1673
Burgemeester	Aemilius Cool	Gerard Cinq	Johan de Vrije	Johan de Vrije
	Adrian Verijck	Adriaen Verijck	Adriaen Verijck	Dirck de Vrije
	Govert Suijs ^A	Floris Cinq	Jacob van der Tocht	Jacob van der Tocht
	Cornelis de Lange ^B Donatus van Groenendijk	Cornelis de Lange	Cornelis de Lange	Donatus van Groenendijk
Baljuw & schout	Herbert van der Meij	Herbert van der Meij	Herbert van der Meij	Herbert van der Meij
Schepen	Cornelis de Lange ^C	Floris de Lange	Floris de Lange	Floris de Lange
	Jacob Everwijn ^D	Jacob Everwijn	Jacob Everwijn	Jacob van der Graef
	Dammas van Swaenswijk	Dammas van Swaenswijk	Dammas van Swaenswijk	Cornelis Moeringh
	Coenraed de Wilde ^A	Michiel Fellebier	Albert van der Burgh	Albert van der Burgh
	Arent Vosseburgh ^E	Arent Vosseburgh	Arent Vosseburgh	Joost Verschuur
	Reynier Crabet	Hendrick van Heuven	Hendrick van Heuven	Hendrick van Heuven
	Willem van Abbesteegh	Gerard Steenwijk ^A		
	Dirck de Vrij	Adriaen Huijdekooper ^F	Adriaen Huijdekooper	Adriaen Huijdekooper
	Cornelis Houtman			
Thesaurier	Floris de Lange	Cornelis Houtman	Cornelis Houtman	Cornelis Houtman
Fabrieksmeester	Floris Cinq	Reynier Crabet	Reynier Crabet	Reynier Crabet
	Jacob van der Graef	Willem van Abbesteegh		Jacob de Wilde

^A Overleden.

^B Plaatsvervanger van Suijs.

^C Tot zijn benoeming tot burgemeester.

^D Plaatsvervanger van De Lange; in de bestudeerde bronnen is sprake van schepen *Samuel* Everwijn.

^E Plaatsvervanger van De Wilde.

^F Plaatsvervanger van Steenwijk.

4.2 APPENDIX B

De structuur van de schutterij van Gouda was na de reorganisatie van 2 januari 1673 als volgt.¹⁶¹

Compagnie	Specificatie	Kapitein	Luitenant
Oosthaven	Dijkpoort tot Noodgodssteeg	Andries Swaenswijck ^A	Pieter Verson
Oosthaven	Noodgodssteeg tot Kerksteeg	Hugo van Strijen	Pieter Waterblom
Westhaven	Veerstalpoort tot Noodgodssteeg	Pieter Walop	? Couwenhoven
Westhaven	Noodgodssteeg tot Hoornbrug	Adrian Loeff	Theodorus Groenesteijn
Markt	Noord	Samuel Everwijn	Laurens Balbian
Markt	Oost	Hiëronymus Jonckind	Anthonij van Meeuwen
Markt	West, Wijdstraat tot Herthuis	Arend van Heuven	Christophel Pierson
Markt	West, vanaf het Herthuis	Cornelis van Rossen	Johannes Outerkens
Gouwe	Oost, Potterspoort tot Sint-Joostkerk	Pieter Cinq	Pieter Vrijthoff
Gouwe	Oost, Sint-Joostkerk tot ?	Cornelis van Buijren	Johannes Ravensbergh
Gouwe	West, Nieuwstraat tot Sint-Joostbrug	Pieter Trist	Gerard Oosterlingh
Gouwe	West, Sint-Joostbrug tot Potterspoort	Johan Immerseel	Johan Sandfoort

^A Andries Swaenswijck werd aangeduid als 'kapitein luitenant'.

4.3 APPENDIX C

De zogeheten serviesgelden zijn vergoedingen voor de inkwartiering van militairen. Deze bedragen werden veelal eerst door de regenten betaald, en later gecompenseerd door de Staten. In deze appendix is een beknopt overzicht van deze uitgaven opgenomen.¹⁶²

4.3.1 Inkomsten

In de periode januari 1673 – september 1673 is er diverse keren serviesgeld voorgeschoten door regenten. In de serviesgelden worden 34 van zulke betalingen genoemd.

Naam	Totaal bedrag
Reynier Crabeth	fl. 9100
Houtman	fl. 1119
Jongkind	fl. 1061
Floris de Lange	fl. 1007
Antonie van Sticht	fl. 1000

4.3.2 Uitgaven

In de periode van november 1673 tot september 1673 waren verschillende legeronderdelen in Gouda ondergebracht. Op basis van de voor dit onderzoek geselecteerde bronnen is het niet mogelijk om een nauwkeurige reconstructie te maken van het aantal militairen dat op ieder moment in Gouda was gehuisvest. Wél kan een inschatting worden gemaakt: op een willekeurig moment

waren in deze periode waarschijnlijk rond de 600-1000 militairen in Gouda. Dit aantal kon flink variëren. In onderstaande tabel is het regiment van de stadhouder vrij laag genoteerd. Dit kwam rond Kerst 1672 met bijna 850 man in de stad. Het lage bedrag volgt uit het feit dat het slechts kort in Gouda was. Het regiment onder leiding van Bampffield was kleiner maar wel langere tijd in Gouda; enkele maanden. Het regiment van Thouars is twee keer in Gouda geweest (in december en februari).

Naam commandant	Totaal bedrag
Bampffield	fl. 2550
Pain et Vin	fl. 2490
Valkenburgh	fl. 2104
Bakker	fl. 1386
Schot	fl. 1108
Tongel	fl. 682
Thouars	fl. 538
Cassiopin	fl. 425
Berensouw	fl. 365
Regiment stadhouder	fl. 352
Broddel	fl. 271
Du Cel	fl. 194
Erbach	fl. 111
Thouars	fl. 61
Asquijn	fl. 22

4.4 APPENDIX D

Hoewel het stratenpatroon van de binnenstad van Gouda slechts in beperkte mate afwijkt van de situatie van 1672 is het aantal plaatsen met een duidelijke en directe binding met dit jaar beperkt.

De **Mallegatsluis** bestaat nog (al zijn de verdedigingswerken reeds in 1673 verwijderd) en is samen met de aangrenzende museumhaven te bezichtigen. Het **Herthuis** aan de Markt waar Willem III met de magistraat dineerde is tegenwoordig een winkelpand. Het **stadhuis** op de Markt is te bezoeken en heeft zijn historische inrichting grotendeels behouden. Het **Sint-Catharinagasthuis** is tegenwoordig een museum. Het **Doelengebouw** aan de Lange Tiendeweg huisvest tegenwoordig appartementen en kantoren. In de **Sint-Janskerk** is de grafkapel van Hiëronymus van Beverningh te vinden.

5 NOTEN

Overzicht van literatuur- en bronverwijzingen.

- ¹ B. van den Berg, H.J. Sprokholt & K. Goudriaan, 'Kavels en hofsteden' in: *Duizend jaar Gouda* (2002) pagina 24.
- ² N.D.B. Habermehl, 'Leven in de schaduw van de dood' in: *Duizend jaar Gouda* (2002) pagina 296.
- ³ N.D.B. Habermehl, 'Leven in de schaduw van de dood' in: *Duizend jaar Gouda* (2002) pagina 302.
- ⁴ R.C.J. van Maanen, 'De Leidse bevolkingsaantallen in de 16de en 17de eeuw', in: *Leids Jaarboekje* (2009) pagina 48 & 61.
- ⁵ R.G. de Neve, 'De nijverheid domineert' in: *Duizend jaar Gouda* (2002) pagina 343.
- ⁶ H.J. Sprokholt, H. van Dolder-de Wit & E. Mijnlief, *Van wallen, vesten en harkieren* (2004) pagina 16-19.
- ⁷ H.J. Sprokholt, H. van Dolder-de Wit & E. Mijnlief, *Van wallen, vesten en harkieren* (2004) pagina 34-35.
- ⁸ H.J. Sprokholt, H. van Dolder-de Wit & E. Mijnlief, *Van wallen, vesten en harkieren* (2004) pagina 50.
- ⁹ H.J. Sprokholt, H. van Dolder-de Wit & E. Mijnlief, *Van wallen, vesten en harkieren* (2004) pagina 52.
- ¹⁰ Goudsche Courant, zaterdag 20 september 1924 'Uit Gouda's Verleden'.
- ¹¹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672(fragment). 16 mei 1672.
- ¹² Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 (Vroedschap), inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672. 23 mei 1672, folio 214v-215v.
- ¹³ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-12 Minuten 1667-1674 en inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken; 6 juni 1672.
- ¹⁴ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-12 Minuten 1667-1674, aangevuld intevenarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken; 13 juni 1672 (folio 189).
- ¹⁵ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; 14 juni 1672.
- ¹⁶ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-12 Minuten 1667-1674; 15 juni 1672, folio 193.
- ¹⁷ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-12 Minuten 1667-1674 en inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; 16 juni 1672 (folio 193/194).
- ¹⁸ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-12 Minuten 1667-1674 en inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; 18 juni 1672 (folio 193/194).
- ¹⁹ H.J. Sprokholt, H. van Dolder-de Wit & E. Mijnlief, *Van wallen, vesten en harkieren* (2004) pagina 54.
- ²⁰ Luc Panhuysen, *De ware vrijheid* (2012; 9^e druk) pagina 420.
- ²¹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.3 Ingekomen en uitgaande stukken, inventarisnr. 1-165 Ingekomen stukken 1666-1678, subnr. 35.
- ²² Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-12 Minuten 1667-1674; 19 juni 1672, folio 194.
- ²³ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 27 juni 1672.
- ²⁴ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; 1 juli 1672.
- ²⁵ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 9 juli 1672.
- ²⁶ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 01.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 8 juli 1672.
- ²⁷ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; '12 juli – 24 juli 1672'; 12 juli 1672.
- ²⁸ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; '12 juli – 24 juli 1672'; 13 juli 1672.
- ²⁹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; '12 juli – 24 juli 1672'; 24 juli 1672.
- ³⁰ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 14.
- ³¹ Sprokholt e.a., *Van wallen, vesten en harkieren: Goudse verdedigingswerken door de eeuwen heen* (2004) pagina 57.
- ³² Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-55 Vroedschapsboeken 1673-1677; '2 januari tot 9 januari 1673'; 2 januari 1673.
- ³³ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 3 januari 1673; 'december 1672 tot en met februari 1673'.
- ³⁴ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-55 Vroedschapsboeken 1673-1677; '2 januari tot 9 januari 1673'; 5 januari 1673.
- ³⁵ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-55 Vroedschapsboeken 1673-1677; '2 januari tot 9 januari 1673'; 9 januari 1673.

-
- ³⁶ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-55 Vroedschapsboeken 1673-1677; '2 januari tot 9 januari 1673'; 9 januari 1673.
- ³⁷ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 13 januari 1673; 'december 1672 tot en met februari 1673'.
- ³⁸ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 20.
- ³⁹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 38.
- ⁴⁰ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 25.
- ⁴¹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 28.
- ⁴² Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 29.
- ⁴³ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 30.
- ⁴⁴ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 33.
- ⁴⁵ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'februari tot oktober 1673'; 2 juni 1673 (23r).
- ⁴⁶ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'februari tot oktober 1673'; 2 juni 1673 (23r).
- ⁴⁷ Stichting Menno van Coehoorn, Exemplaarnummer 4072, Plaatscode 3657D. Kopie van origineel uit Archief Gouda.
- ⁴⁸ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; 28 juni 1672.
- ⁴⁹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 29 juni 1672.
- ⁵⁰ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; 30 juni 1672.
- ⁵¹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; 3 juli 1672.
- ⁵² Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.3 Ingekomen en uitgaande stukken, inventarisnr. 1-165 Ingekomen stukken 1666-1678, subnr. 36.
- ⁵³ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; '12 juli – 24 juli 1672'; 17 juli 1672.
- ⁵⁴ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 20 juli 1672.
- ⁵⁵ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 20 juli 1672.
- ⁵⁶ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, Uitbetaalde soldij door de stad aan waardgelders in 1672. d.d. februari 1673; document 70a.
- ⁵⁷ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, Uitbetaalde soldij door de stad aan waardgelders in 1672. d.d. februari 1673; document 70b.
- ⁵⁸ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.3 Ingekomen en uitgaande stukken, inventarisnr. 1-165 Ingekomen stukken 1666-1678, subnr. 31.
- ⁵⁹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, Uitbetaalde soldij door de stad aan waardgelders in 1672. d.d. februari 1673; document 70a.
- ⁶⁰ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 17 juni 1672.
- ⁶¹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. aanwezig een specificatie van uitbetaalde soldij door de stad aan waardgelders in 1672. d.d. februari 1673. Document 70b.
- ⁶² Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, Uitbetaalde soldij door de stad aan waardgelders in 1672. d.d. februari 1673; document 70a.
- ⁶³ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 14 juni 1672.
- ⁶⁴ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 14 juni 1672.
- ⁶⁵ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 17 juni 1672.
- ⁶⁶ Sprokholt e.a., *Van wallen, vesten en harkieren: Goudse verdedigingswerken door de eeuwen heen* (2004) pagina 54.
- ⁶⁷ Luc Panhuysen, *De ware vrijheid* (2012; 9^e druk) pagina 421.
- ⁶⁸ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; 26 juni 1672.
- ⁶⁹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 27 juni 1672.
- ⁷⁰ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, Uitbetaalde soldij door de stad aan waardgelders in 1672. d.d. februari 1673; document 70b.
- ⁷¹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 27 juni 1672.
- ⁷² Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672* (2009; 8^e druk) pagina 155-156.

-
- ⁷³ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 4 juli 1672.
- ⁷⁴ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, Uitbetaalde soldij door de stad aan waardgelders in 1672. d.d. februari 1673; document 70b.
- ⁷⁵ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 5 juli 1672.
- ⁷⁶ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; 11 juli 1672.
- ⁷⁷ Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672* (2009; 8^e druk) pagina 224.
- ⁷⁸ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 17 december 1672; 'december 1672 tot en met februari 1673'.
- ⁷⁹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 2 januari 1673; 'december 1672 tot en met februari 1673'.
- ⁸⁰ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 29 december 1672; 'december 1672 tot en met februari 1673'.
- ⁸¹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'december 1672 tot en met februari 1673'; 11 januari 1673.
- ⁸² Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr.80.
- ⁸³ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr.31.
- ⁸⁴ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr.32.
- ⁸⁵ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr.36.
- ⁸⁶ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-55 Vroedschapsboeken 1673-1677; '2 januari tot 9 januari 1673'; 9 januari 1673.
- ⁸⁷ A.R.A., Archief Staten van Holland, inventarisnummer 3436.
- ⁸⁸ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'februari tot oktober 1673'; 17 februari 1673 (9r).
- ⁸⁹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 37.
- ⁹⁰ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 33.
- ⁹¹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 39.
- ⁹² Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 26.
- ⁹³ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 27.
- ⁹⁴ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 28.
- ⁹⁵ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'februari tot oktober 1673'; 7 februari 1673.
- ⁹⁶ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, Uitbetaalde soldij door de stad aan waardgelders in 1672. d.d. februari 1673; document 70b.
- ⁹⁷ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'december 1672 tot en met februari 1673'; 4 februari 1673.
- ⁹⁸ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 29.
- ⁹⁹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 29.
- ¹⁰⁰ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 30.
- ¹⁰¹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 33.
- ¹⁰² Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 33.
- ¹⁰³ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 34.
- ¹⁰⁴ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 39.
- ¹⁰⁵ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 40.
- ¹⁰⁶ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 41.
- ¹⁰⁷ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 42.
- ¹⁰⁸ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 43.
- ¹⁰⁹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'februari tot oktober 1673'; 4 september 1673.
- ¹¹⁰ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'februari tot oktober 1673'; 25 september 1673 (38r).
- ¹¹¹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'februari tot oktober 1673'; 25 september 1673 (38r).
- ¹¹² Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672* (2009; 8^e druk) pagina 405.
- ¹¹³ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 51.
- ¹¹⁴ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1- 54 Vroedschapsboeken 1669-1672; 30 oktober 1673.
- ¹¹⁵ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.3 Ingekomen en uitgaande stukken, inventarisnr. 1-165 Ingekomen stukken 1666-1678, subnr. 51.
- ¹¹⁶ Sprokholt e.a., *Van wallen, vesten en harkieren: Goudse verdedigingswerken door de eeuwen heen* (2004) pagina 58.
- ¹¹⁷ Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672* (2009; 8^e druk) pagina 269-278.

-
- ¹¹⁸ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 82.
- ¹¹⁹ Jean le Clerc, *Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden, Boek 15* (1730) pagina 464-465.
- ¹²⁰ Nicolaas Godfried van Kampen, *Vaderlandsche karakterkunde of karakterschetsen van tijdperken en personen*, Deel twee, boek één (1826) pagina 350.
- ¹²¹ Henny van Dolder-de Wit, *De Sint-Janskerk in Gouda: mensen en monumenten in een oude stadskerk* (2013) pagina 159.
- ¹²² Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.3 Ingekomen en uitgaande stukken, inventarisnr. 1-165 Ingekomen stukken 1666-1678, subnr. 32.
- ¹²³ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.3 Ingekomen en uitgaande stukken, inventarisnr. 1-165 Ingekomen stukken 1666-1678, subnr. 34.
- ¹²⁴ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-12 Minuten 1667-1674, aangevuld intenvarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken; 13 juni 1672 (folio 189).
- ¹²⁵ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 16 juni 1672.
- ¹²⁶ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 23 juni 1672.
- ¹²⁷ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; 26 juni 1672.
- ¹²⁸ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; 26 juni 1672.
- ¹²⁹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; 28 juni 1672 's avonds.
- ¹³⁰ Luc Panhuysen, *De ware vrijheid* (2012; 9^e druk) pagina 434.
- ¹³¹ Luc Panhuysen, *De ware vrijheid* (2012; 9^e druk) pagina 434-435.
- ¹³² Frederik Bylandt, *Het diplomatisch beleid van Hiëronymus van Beverningk, gedurende de jaren 1672-1678* (1863) pagina 11.
- ¹³³ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; 3 juli 1672.
- ¹³⁴ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; '12 juli – 24 juli 1672'; 24 juli 1672.
- ¹³⁵ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 30 juni 1672.
- ¹³⁶ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; 1 juli 1672.
- ¹³⁷ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; 3 juli 1672.
- ¹³⁸ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 5 juli 1672.
- ¹³⁹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 2 juli 1672.
- ¹⁴⁰ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 8 juli 1672.
- ¹⁴¹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; '12 juli – 24 juli 1672'; 24 juli 1672.
- ¹⁴² Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 8 juli 1672.
- ¹⁴³ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 9 juli 1672.
- ¹⁴⁴ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 13 juli 1672.
- ¹⁴⁵ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 16 juni 1672.
- ¹⁴⁶ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 20 juni 1672.
- ¹⁴⁷ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; '12 juli – 24 juli 1672'; 20 juli 1672.
- ¹⁴⁸ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; '12 juli – 24 juli 1672'; 20 juli 1672.
- ¹⁴⁹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1 Vroedschap, inventarisnr. 1-54 Vroedschapsboeken 1669-1672; '12 juli – 24 juli 1672'; 24 juli 1672.
- ¹⁵⁰ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 21 juli 1672.
- ¹⁵¹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'juni en juli 1672'; 23 juli 1672.

-
- ¹⁵² Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 23.
- ¹⁵³ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 22.
- ¹⁵⁴ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 21.
- ¹⁵⁵ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 20.
- ¹⁵⁶ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718, subnr. 30.
- ¹⁵⁷ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'februari tot oktober 1673'; 17 februari 1673 (9v).
- ¹⁵⁸ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 'februari tot oktober 1673'; 14 oktober 1673 (42r).
- ¹⁵⁹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.1. Vroedschap, inventarisnr. 1-55 Vroedschapsboeken 1673-1677; 12 december 1673.
- ¹⁶⁰ Ignatius Walvis, *Beschryving der stad Gouda* (1714) pagina 101.
- ¹⁶¹ Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 1.a.2 Magistraat, inventarisnr. 1-105 Kamerboeken 1670-1674; 2 januari 1673; 'december 1672 tot en met februari 1673'.
- ¹⁶² Streekarchief Midden-Holland, Stadsarchief Gouda (0001), 14.c Landsverdediging, inventarisnr. 1-2718 Serviesgelden 1672 en 1673 (Deel I, II & III).